ЛЮЛЬКА
В ІСТОРІЇ ТА ГОНЧАРСТВІ
УКРАЇНИ
Книга 1

Оксана Коваленко

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

(за матеріалами Полтавщини)

Шановний читачу!
З вини друкарні в текстах книги «зникли» знаки дефісу та переносу.
Просимо вибачити за такі прикрі недоліки.
З вдячністю за розуміння,
видавництво «Українське Народознавство»

Люлька в історії та гончарстві України

КНИГА 1

National Academy of Sciences of Ukraine
Ceramology Institute – branch of Ethnology Institute of National Academy of Sciences of Ukraine
Ministry of Culture and Tourism of Ukraine
National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies* • Issue 1

Oksana Kovalenko

CLAY PIPES

of the 17th-18th Centuries

(after the Materials from the Poltava Region)

Ukrainian Ethnology
Publishing House of the National Museum
of Ukrainian Pottery in Opishne

Opishne-2008

Національна академія наук України
Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

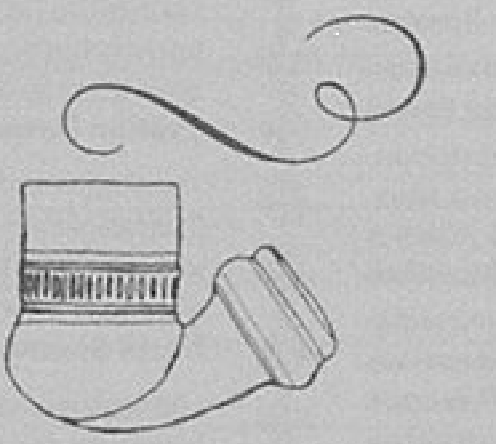
Академічна серія «Українські керамологічні студії» • Випуск 1

Оксана Коваленко

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ

XVII-XVIII століть

(за матеріалами Полтавщини)

«Українське Народознавство»
Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Опішне-2008

ББК 63.3 (4Укр-4Пол)4
К56

КОВАЛЕНКО Оксана
Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).
– Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.: іл. *(Керамологічне двокнижжя «Люлька в історії та гончарстві України», книга 1; Академічна серія «Українські керамологічні студії», випуск 1)*

ISBN 966-7322-18-1 (Книги 1-2)
966-7322-19-X (Книга 1)

Під час археологічних досліджень у нашаруваннях XVII–XVIII століть часто трапляються глиняні люльки. Вони рясно представлені в музейних і приватних збірках України. Незважаючи на численність публікацій, присвячених цій категорії історичних пам'яток, донині залишається чимало нез'ясованих питань щодо їх виробництва і побутування.

Дослідження сучасного українського вченого – керамолога, археолога, історика й музеолога – є першим у нашій країні монографічним вивченням термінології, типології, технології виготовлення, особливостей форм і декору люльок, віднайдених у Полтавщині. Воно також містить екскурс у історію поширення тютюнництва на дослідженій території, схему опису люльок, прислів'я та приказки зі згадками про вироби для тютюнопаління.

Монографія є першою книгою унікального керамологічного двокнижжя *«Люлька в історії та гончарстві України»*. Її продовженням є дослідження відомого українського керамолога, етнолога й музеолога, доктора історичних наук Олеся Пошивайла *«Люлька – історичний символ тютю-нової колонізації України (концепт етнолога)»*.

Книга започаткувала видавничу академічну серію *«Українські керамологічні студії»*, яка висвітлюватиме найважливіші наукові здобутки сучасних українських учених у галузі культурної керамології.

Для керамологів, археологів, етнологів, істориків, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, аспірантів і здобувачів наукових ступенів, усіх, хто цікавиться минувшиною рідного краю.

Автор переднього слова,
науковий і літературний редактор,
доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України
Олесь Пошивайло

Укладачі покажчиків
Оксана Андрушенко
Ольга Карунна
Галина Панасюк
Тетяна Хрипун

Перекладач текстів англійською мовою
Костянтин Рахно

Редактор текстів англійською мовою,
кандидат історичних наук,
заслужений діяч мистецтв України
Ігор Пошивайло

Комп'ютерний набір
Оксана Коваленко
Юлія Панасюк
Олесь Пошивайло

Коректори
Олесь Пошивайло
Олена Штепа
Людмила Гусар

Художній редактор, коректура, макет
заслужений працівник культури України
Юрко Пошивайло

Директор випуску
Вікторія Спільник

Наукове видання

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства
НАН України

Рецензенти:

• директор Інституту народознавства НАН України,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Степан Павлюк

• викладач кафедри історії України
Полтавського державного педагогічного
університету імені Володимира Короленка,
доктор історичних наук, професор
Юрій Волошин

• провідний науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук
Лариса Виногродська

Роботу виконано в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України як джерело історичних реконструкцій (від найдавніших часів до XIX століття» (державний реєстраційний №0104U004672) та за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України (проект №07.07/00118)

Зміст

Contents

ЛЮЛЬКОЗНАВСТВО ОКСАНИ КОВАЛЕНКО

«… Немає… такого задоволення, яке ми могли б здобувати собі так, щоб воно нам нічого не коштувало»
МОНТЕНЬ

Нова праця сучасного українського вченого – керамолога, археолога, історика й музеолога Оксани Коваленко «*Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*» присвячена вивченню люльки як джерела для певних історичних реконструкцій, зокрема для відтворення технології й техніки гончарного виробництва, естетичних уявлень різних груп населення пізньосередньовічної України, з'ясування особливостей еволюції декору глиняних виробів, українських нововведень та чужоземних запозичень. У багатьох аспектах ця сумлінна праця постає піонерською, а в окремих – уточнює здогади, уявлення, гіпотези попередників. Виявилися й такі загадки дослідницької праці, на які вчена ще не змогла віднайти однозначної відповіді. Тому обережно висловила власні міркування, які наступними дослідниками, можливо, будуть підтверджені остаточно чи аргументовано спростовані.

Сама Оксана Коваленко переконана, що монографія стала закономірним результатом її досьогочасного прагнення дізнатися якомога більше про витоки звички тютюнопаління поміж земляків та науково опрацювати збережені люльки, рясно представлені в державних і приватних збірках старожитностей. «*Зацікавленість глиняними люльками*, – відверто зізнається дослідниця, – *прийшла до мене зовсім неочікувано приблизно на межі 2001–2002 років. Працюючи в Полтавському краєзнавчому музеї, мені довелося готувати виставку, присвячену історії українського козацтва XVII століття (нині експонується в залі №9). Відбираючи виставкові матеріали, задумала виготовити планшет із люльками того часу. При цьому була вражена цілковитою відсутністю чіткого атрибутування цих історичних пам'яток. Одразу ж вирішила переглянути наукову літературу з цієї проблематики. І знову була шокована вкрай низьким науковим рівнем осмислення нашої гончарної спадщини. Виявилося, що сучасні дослідники*

використовують люльки майже виняткова як ілюстративний матеріал, як привабливу «родзинку» для своїх публікацій про матеріальну й духовну культуру населення України XVII–XVIII століть. Не переймаючись серйозними студіями, вони датували їх у надзвичайно широких хронологічних межах (до двох століть!); описували форми виробів, як тільки заманеться, нерідко вигадуючи неологізми, що не відповідають мовно історичним традиціям українців.

Я й раніше була дотична до люльок, коли знаходила їх під час археологічних розкопок і розвідок, коли публікувала, у співавторстві з Олександром Сидоренком, статтю про зібрані ним люльки побіля Лубен Полтавської області. Проте, оглянувши представницьку колекцію славетного музейного закладу, загорілася ідеєю підготувати каталог люльок, упорядкувати їх описи. Невдовзі серйозно зайнялася цією копіткою справою. У процесі дослідницької роботи апробувала наукові принципи каталогізації люльок.

Через деякий час я стала науковим співробітником Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України. Нові горизонти й можливості наукової діяльності розширили мої знання з історії гончарства ранньомодернового часу. Збагнула: статистична робота над каталогом дозволяє робити певні узагальнення щодо типології, термінології, опису та атрибуції люльок. Так, цілком закономірно, й визріла ідея написання монографії про відомі мені глиняні люльки XVII–XVIII століть з терену Полтавщини. Тобто, у науковому плані, шлях моїх пошукових студій був звичайним – від конкретного та його систематизації – до теоретичного узагальнення. Без жодних потрясінь на кшталт: «Віднайшовши чудову люльку, оздоблену красивими візерунками, серце моє затріпотіло, і я вирішила негайно поринути в їх утаємничений і прецікавий світ!» Хоча естетичну насолоду від цих предметів дрібної пластики, вишуканих за формою, різноманітних за оздобленням і фактично неповторних, відчуваю й досі, оглядаючи кожен новий виріб, який потрапляє до моїх рук.

Нарешті, зауважу, що для мене люльки завжди були передовсім самобутніми витворами людських рук, мініатюрними творами народного гончарства, тобто – самодостатніми раритетами минулих епох, оригінальними пам'ятками матеріальної культури. Осмислення їх функціонального призначення – «палити тютюн», як і звичаїв та наслідків, пов'язаних із цим шкідливим процесом, – на той час залишалося на щаблі другорівневого усвідомлення. Тому я не акцентувала уваги на впливові тютюну на людський організм, на давніх і сучасних традиціях тютюнопаління, звичаях використання люльок у старосвітському й сучасному побуті, хоча ці проблеми теж варті пильної уваги науковців» (зі спогадів від березня 2008 року).

Ось так і побачило світ перше в Україні монографічне дослідження глиняних люльок талановитого українського керамолога. У науковому

доробку Оксани Коваленко досі вже було більше півсотні статей з проблематики керамології, археології та історії. Її дивовижно вистачає на все: археологічні розкопки в статусі керівника спільної археологічної експедиції Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному, польові керамологічні експедиції до гончарних осередків України, дослідження історичної топографії й фундаментальні студії гончарства Полтави XVIII століття, розробку методичних рекомендацій з опису глиняних виробів для музейних працівників України, опрацювання рідкісних документів XVII – початку XIX століття. А ще – виконання обов'язків відповідального редактора інститутських академічних періодичних видань, захоплюючі концептуальні виступи на міжнародних і всеукраїнських наукових керамологічних конференціях, семінарах і наукових читаннях. Цей перелік звершеного нестримним у своєму поступі науковцем буде неповним, якщо не згадати також про багаторічне опрацювання фондових колекцій Полтавського краєзнавчого музею, захоплюючі лекції з історії України та викладання особисто напрацьованого і вперше впровадженого в практику вищого навчального закладу спецкурсу «Основи керамології» для студентів історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка...

Очевидячки, для того, щоб усюди встигати, потрібно чимало часу. І дійсно, фанатично залюблена в історію й керамологію Оксана Коваленко нерідко працює по 20 годин на добу, дивуючи друзів наполегливістю, витривалістю і... жертовністю в ім'я такої милої серцю наукової істини. Задля цього не забуває й про своє фахове зростання – її дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук уже прийнято до захисту спеціалізованою вченою радою Національного університету «Києво Могилянська академія». Доти були стажування на Варшавській та Львівській сесіях Міжнародної історичної школи при Варшавському університеті, за магістерською програмою Інституту орієнталістики Варшавського університету. За підтримки фонду Канадського Інституту українських студій Альбертського університету штудіювала україністику в архівах Санкт Петербурга.

Отож, у нинішню нуртуючу добу, коли частина молоді в Україні марнує молоді роки, витрачаючи швидкоплинний час на безглузді комп'ютерні розваги, кафе, бари й пікніки, Оксана Коваленко власним прикладом потверджує унікальність нинішнього періоду української історії. Ця винятковість полягає в майже безмежних можливостях для молоді досягати вершин у різних галузях економіки, науки і культури, подорожувати світом, утверджуватися в колі національної еліти країни. Звичайно ж, за наявності нестримного бажання подвижницьки працювати, розкрилюватися в бурхливому світі, пізнавати досі непізнане...

Власне наукова праця Оксани Коваленко привернула мою увагу не лише блискучим опрацюванням значної кількості люльок, їх систематизацією, унормуванням наукової термінології для каталогізації, відтворенням технології виготовлення спеціалізованих глиняних виробів, але й висновком про масове поширення тютюнопаління в Україні. Саме останнє й стало першопоштовхом, висхідним підґрунтям для осмислення уже мною української козацької історії під дещо несподіваним кутом зору.

Державні й приватні історико краєзнавчі збірки в Україні, як уже згадано вище, майже як обов'язкову складову, мають колекції люльок. Що ж насправді стоїть за такими масовими свідченнями тотальної тютюнізації й розкурювання України в минулому? Чому ця непоборна чума за доби пізнього середньовіччя найбільш стрімко охопила, перш за все, територію колишньої Гетьманщини, по суті Української Національної Держави? Які внутрішні й зовнішні фактори сприяли цьому? Хто найбільше переймався насадженням в Україні шкідливої звички? Якими були плоди цього явища в українській політичній і економічній історії, наслідки якого країна пожинає й донині? Хто розкручує новий виток колоніальної тютюнізації Української Держави?

Оскільки на всі ці питання книга Оксани Коваленко чіткої відповіді не давала, бо наукове завдання її було зовсім іншим, я вирішив самостійно віднайти на них відповідь, опрацьовуючи наявні історичні, етнографічні і керамологічні джерела. Саме на висвітленні тих аспектів люлькарства й тютюнопаління в Україні, про які Оксана Коваленко тільки згадала в своїй монографії, і про які в українському народознавстві й українознавстві загалом за окупаційної доби було заборонено говорити, а в нинішній постколоніальний період «чемно» не заведено акцентувати увагу, зосереджуся в другій книзі цього унікального двокнижжя *«Люлька в історії та гончарстві України»*, яка має назву *«Люлька – історичний символ тютю нової колонізації України (концепт етнолога)»*.

З приємністю зазначу також, що монографія Оксани Коваленко започатковує видавничу академічну серію *«Українські керамологічні студії»*, яка висвітлюватиме найважливіші наукові здобутки сучасних українських учених у галузі культурної керамології.

© Олесь Пошивайло,
директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
провідний науковий співробітник
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України, 2008

© Роман Луговий, 2004

Про автора

Оксана Коваленко

■ **Народилася** в Полтаві 31 травня 1977 року.

■ **Закінчила** історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка (диплом з відзнакою за спеціальністю «Історія і географія», 1999).

■ **Стажувалася** на Варшавській та Львівській сесіях Міжнародної школи гуманітарних наук Східної та Центральної Європи при Варшавському університеті (Польща, Україна, 2001); за магістерською програмою Інституту орієнталістики Варшавського університету (Польща, 2002); у м.Санкт-Петербург (Росія) за підтримки фонду Канадського Інституту українських студій Альбертського університету (2004).

■ **Працювала** вчителем історії та географії Полтавської загальноосвітньої середньої школи №20 та ліцею №1 (1997–2000); лаборантом археологічних експедицій, молодшим і старшим науковим співробітником Відділу охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (1997–2001); старшим науковим співробітником Відділу історії XIV – початку XX століття Полтавського краєзнавчого музею (2001–2003); викладачем кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (з 2002); старшим науковим співробітником Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (2003–2004); молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003).

■ **Здобувач** наукового ступеня кандидата історичних наук при Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

■ **Автор** 55 публікацій у наукових журналах і збірниках, 17 наукових звітів за проведені археологічні дослідження; стаття «*Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку початку XVIII ст. (за матеріалами переписної книги 1723 р.)*» зайняла 3 місце в номінації «Краща наукова стаття» II Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні «КеГоКе-2008» (за публікаціями 2005 року).

■ **Учасниця** 30 наукових конференцій (міжнародних, всеукраїнських, регіональних).

■ **Керівник** спільних археологічних експедицій Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

■ **Головний напрямок наукових студій**: історична, археологічна й музеєзнавча керамологія, зокрема гончарство України епохи пізнього середньовіччя – нинішнього часу; урбаністика доби Гетьманщини; археологічні пам'ятки пізньосарматського часу та пізнього середньовіччя.

[Коваленко Оксана Валентинівна // Пошивайло Олесь. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія. Історія. Сучасний ужинок. Майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005). – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – С.467-471.]

Вступ

Люльки – неподинокі знахідки в культурних нашаруваннях XVII–XVIII століть. Вони займають чільне місце в музейних збірках України, уже давно стали об'єктом приватного колекціонування. Напевне, найбільшу українську колекцію люльок під час археологічних розкопок і польових етнографічних експедицій зібрав видатний український учений Дмитро Яворницький [97].

Публікацій з описами люльок, які походять з різних куточків України, є багато. Майже кожна з них містить спробу класифікації чи типологізації їх за двома визначальними ознаками – формою й декором. Проте, незважаючи на численність публікацій, присвячених цій категорії історичних пам'яток, усе ще залишається чимало нез'ясованих питань, пов'язаних із їх виробництвом і використанням. Зокрема, у більшості статей люльки не аналізуються, а лише побіжно характеризуються. Нерідко автори подають тільки ілюстрації знахідок без будь яких наукових коментарів.

Тим часом ці дрібні вироби гончарної пластики є не тільки важливим хронологічним ідентифікатором, а й цінним інформатором про час появи, масштаби й особливості поширення шкідливої звички серед населення того чи іншого регіону України.

Поліваріативними залишаються й напрацьовані донині принципи опису й назви частин люльки: 1) чашечка, вінця чашечки (верхня частина, бортики, краї); 2) тулійка (чубук, мундштук, носик); 3) нижня частина; 4) потовщення тулійки. Не узгоджено єдиних критеріїв вимірювання люльок та принципів опублікування їх ілюстрацій. Досі поодинокими й поверховими були спроби технологічної характеристики глиняних люльок, унаслідок чого процес їх виготовлення й декорування вповні не реконструйовано. Малодослідженими також залишаються шляхи проникнення чужоземних люльок на територію України, співвідношення імпортних та місцевих виробів. Водночас, сформована нині багатьма поколіннями вчених джерельна база дозволяє успішно вирішувати окреслені проблеми й значно зменшити кількість «білих плям» у вивченні самобутнього типу гончарних виробів, якими є люльки.

Поодинокою спробою розв'язання деяких з окреслених вище питань стали публікації київського дослідника пізньосередньовічної дрібної глиняної пластики Андрія Чекановського (деякі з них написано у співавторстві з Лесею Чміль) [114, с.116; 115, с.99 108; 116, с.94]. За матеріалами, що походять переважно з Києва, дослідник звернув увагу на окремі аспекти технології виготовлення люльок у формах, запропонував класифікацію люльок з окремих колекцій, сформованих у результаті проведених археологічних розкопок.

Характеризуючи специфіку дотеперішніх публікацій з досліджуваної проблематики, доречно згадати й про наукові праці археолога Лариси Виногродської. У своїх публікаціях археологічних матеріалів XVII–XVIII століть із різних міст України відома дослідниця середньовічної кераміки подавала й матеріали, присвячені люлькам [34, с.35 38; 35, с.131 138; 36, с.129 140; 37, с.87 89].

Серед інших робіт про матеріальну культуру населення Лівобережної України XVII–XVIII століть, які торкалися й теми люльок, згадаю також статті Петра Горішного (Чигирин; тут і далі в дужках подаються назви населених пунктів, звідки походять люльки, опубліковані вказаними дослідниками) [42, с.151 157; 41, с.119 123; 43, с.32 39; 77, с.157 161], Олени Поповнанової (Черкаси) [77, с.157 161], Ольги Діденко (Чигирин) [42, с.151 157], Віктора Гуглі (Суботів) [47, с.168 170], Ірини Голубєвої (Харківщина) [57, с.128 129], Андрія Козловського й Володимира Ільїнського (Кам'янська Січ) [62, с.42 58], Людмили Кучугури (Маріуполь) [65, с.178 187], Олени Мірущенко (Дніпропетровськ) [70, с.95 98], О.Назарова (Корсунь) [72, с.148 151], Ігоря Свєшнікова (Берестечко) [91, с.139 148; 92, с.180], Дмитра Тетері (Циблі) [101, с.59 63; 102, с.127 130], Олени Титової (Олешківська Січ) [104, с.12 14], Світлани Біляєвої (Аккерманська фортеця) [29, с.79 86].

Про люльки, виявлені в Полтавщині, останнім часом з'явилися публікації Анатолія Гейка (Шевченки) [40, с.73 77], Володимира Мокляка й Олександра Супруненка (Полтава) [74, с.7], Сергія Сапєгіна (Ковалівка) [89, с.372 374; 90, с.12], Олександра Сидоренка (Засулля) [94, с.85 86; 95, с.88], Валентини Троцької (Опішне) [104, с.130 131], Остапа Ханка (Полтава) [111, с.170 171; 112, с.54 60].

Пропонована увазі наукової спільноти праця є першою в Україні спробою монографічного вивчення технології виготовлення, особливостей форм та прийомів декорування українських люльок за матеріалами, що походять з території Полтавщини. Цей етнографічний регіон значно ширший за межі сучасної Полтавської області: окрім Полтавської, він також частково охоплює території сусідніх областей, а саме: Київської, Чернігівської, Сумської, Черкаської та Дніпропетровської.

Окремі питання побутування глиняних люльок в Полтавщині уже було побіжно з'ясовано в двох публікаціях автора цієї книги [60, с.78 82; 61, с.62 74]. До аналізу ж у монографії широко залучено нові матеріали, здобуті під час археологічних розкопок у Полтаві [112, с.54 60], під час польових розвідок на території області: у селі Ковалівка Полтавського району [89, с.372 374; 90, с.12], селищі Диканька [111, с.170 171, мал.1], селі Великі Будища [40, с.73 77], в околицях Лубен [95, с.88, мал.2; 94, с.85 86, мал.2, 3], а також випадкові знахідки в Полтавщині, експонати музейних збірок.

Ґрунтовно опрацьовано пам'ятки з фондів Полтавського краєзнавчого музею, Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Зіньківського народного історичного музею, Шишацького районного музею. До аналізу залучено й окремі матеріали із зібрань інших музеїв, зокрема Лубенського краєзнавчого музею, Гадяцького краєзнавчого музею, Державного музею заповідника «Поле Полтавської битви», Національного історичного музею України, Косівського музею народного мистецтва та побуту Гуцульщини, Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського. Усього опрацьовано майже 400 глиняних люльок (усі посилання на відсотки в книзі подано саме від цієї кількості досліджуваних предметів, окрім окремо зазначених винятків).

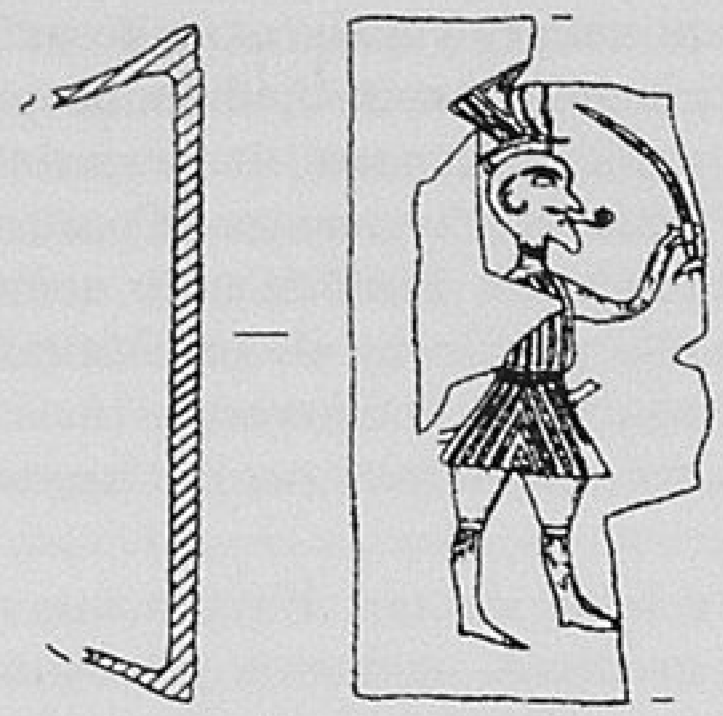
Люлька була невід'ємним атрибутом побуту українських козаків. Напевно, у фольклорі жодного з народів світу, окрім північноамериканських індіанців, стільки уваги не приділено люлькам, як у народній творчості українців (див.: додаток IV). Козаків із люльками зображали в живописі, описували в піснях і в приказках. Найбільшого поширення набув образ козака на народних картинах типу «Козак Мамай» [86, с.18 21]. У гончарній столиці України – Опішному – навіть було записано казку, одним із головних героїв якої постає люлька [117, с.72 74].

Зображення люльок трапляються й на кахлях. Наприклад, на кахлі другої половини XVII – XVIII століття, знайденій у розкопаному тогочасному шинку в Переяславі, є зображення козака з люлькою [101, с.63, мал.2:9] (мал.1). На мальованій кахлі з Косова другої половини XIX століття гончар намалював козу, що палить люльку з довгим чубуком [81, с.311] (мал.2). Та й у сучасному косівському гончарстві поширеним мотивом мальовки залишається зображення гуцула, який палить люльку (мал.3). Митці різних регіонів України використовують персонажі з люлькою для створення сучасних ліпних чи мальованих гончарних виробів (мал.4).

В одному з народних гумористичних віршів розповідається, як козак Вакула Чмир напився й розгубив усе своє *«курійське насіння»*. У пошуках свого набутку й доброї подруги люльки він замерз. Пісні й приказки також зберегли до нинішнього часу інформацію про те, як люлька була майже обов'язковим супроводжуючим елементом від починку козака, його розрадою в хвилини смутку – *«козак сердега люлечку потягає»* [99]. Саме з нею пов'язується бойовий заклик: *«А люлька голубка нехай не вгасає. Паліть вражі замки кругом!»* [99]. Виступаючи в похід, козаки співали:

«Люлька в зубах зашкварчала,
Шабля в ножнах забряжчала,
Шабля різницю чує,
Люлька пожари віщує» [99].

Отже, козаки були затятими *«люлешниками»*, як називали любителів курити з люльки в Україні [46, с.389]. Проте інколи люльку використовували не за своїм основним призначенням. На одній із народних картин з елементами гумору зображено, як козак у бійці б'є свого супротивника люлькою по голові [99]. За деякими легендами, люлькою запалювали гніт гармати в бою.

1

2

3

4

Мал.1. Автор невідомий. Кахля. Глина, гончарний круг, відтиск у формі, ліплення, теракота. **Переяслав, Київщина. Друга половина XVII–XVIII століття** [101, с.52, мал.2:9]

Мал.2. Автор невідомий. Кахля. Глина, гончарний круг, формування, ліплення, ангоби, мальовка, полива. **Косів, Івано-Франківщина. Друга половина XIX століття.** Український центр народної культури «Музей Івана Гончара». Фото Володимира Зайцева [81, с.311]

Мал.3. Родина Якибчуків. Кахля. Глина, гончарний круг, формування, ліплення, ангоби, мальовка, полива. **Косів, Івано-Франківщина. 2006.** Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини. Фото Романа Лугового. Публікується вперше

Мал.4. Микола Вакуленко (Ялта, АР Крим). Скульптура «Хто ми є?» (фрагмент). Глина, шамот, ліплення, ритування, теракота, 144,5x68,5x66 см. **Опішне. 1998.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-4618. Фото Оксани Коваленко

Цей предмет повсякденного козацького побуту вплинув і на формування топонімів в Україні. Так, одну з прилеглих до р.Ревун старовинну запорізьку територію козаки називали Люлькою.

Масово люльки поширилися в середовищі козаків у XVII столітті. Цьому значною мірою сприяли тісні різноманітного характеру контакти запорожців із Кримом і Туреччиною, Балканами.

Дешеві й зручні в користуванні глиняні люльки були повсякчасними супутниками чоловіків упродовж кількох століть. Козаки носили люльки, як свідчать дослідження славетного українського історика Дмитра Яворницького, разом із тютюном та кресалом за відворотом шапки [121, с.237]. Інші верстви населення прив'язували люльку до дерев'яного чубука, який позаду застромлювали за пояс. Деякі вчені стверджують, ніби у XVII столітті люльками користувалися лише заможні козаки [35, с.135]. Але доки не напрацьовано чітких хронологічних атрибутивних ознак для визначення люльок саме XVII століття, доки не з'ясовано кількісне співвідношення цих предметів для різних століть (у наявних публікаціях учених більшість знахідок датуються дуже широко – XVII–XVIII століттями), такі висновки є передчасними.

Вдячність

Це дослідження було б неможливим
без зацікавленої допомоги в опрацюванні
люльок та писемних матеріалів
дирекцій і наукових співробітників:

Полтавського краєзнавчого музею
(Катерина Фесик, Любов Лугова,
Тамара Кондратенко, Олександра Парасочка,
Роман Луговий);

**Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному**
(Людмила Дяченко, Світлана Пошивайло,
Галина Панасюк, Оксана Андрушенко,
Ольга Карунна, Тетяна Солов'ян);

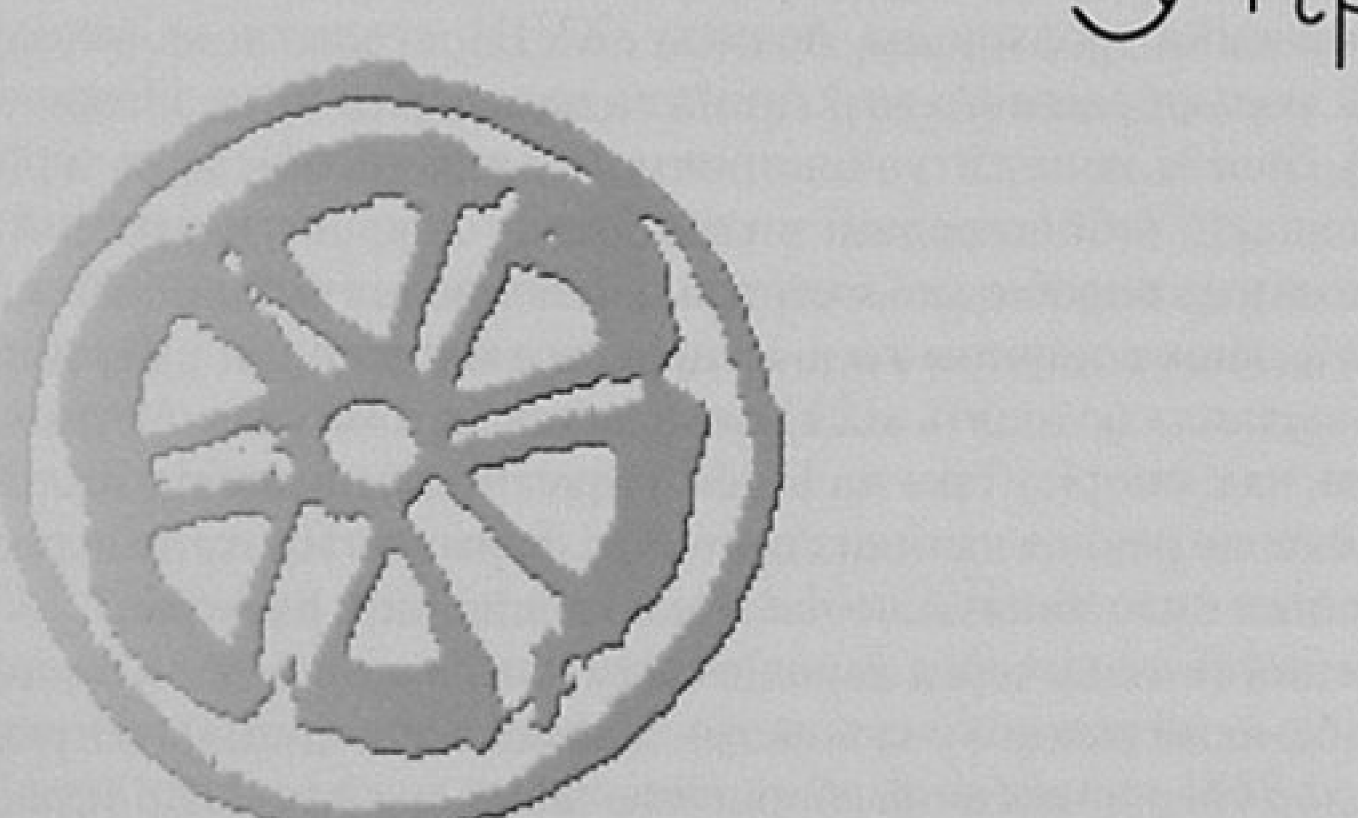
**Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства
Національної академії наук України**
(Олесь Пошивайло, Анатолій Щербань,
Анатолій Гейко, члени Вченої ради).

**За доброзичливі поради й побажання,
надану допомогу в пошукові матеріалів,
їх інтерпретації, атрибуції та опублікуванні
складаю всім добродіям
сердечну подяку!**

*Опішне - Полтава
2008*

Розділ I

Поширення тютюнництва в Лівобережній Україні

Інтенсивне поширення тютюну в Європі відбувалося з другої половини XVI століття, коли з Америки до Іспанії, Англії та Голландії почали активно завозити тютюн і люльки для його паління. З різних регіонів американського континенту доставляли різні види й сорти тютюну і, відповідно, – типи люльок. Так, у Англії й Голландії набули поширення люльки з невеликою чашечкою й довгою тонкою тулійкою для чубука. Їх умовно названо люльками *«голландського типу»*. На відміну від них, у Франції, Іспанії, Північно Західній Африці, Османській імперії та Персії набули поширення люльки *«східного»* типу – з короткою тулійкою для чубука й чашечкою значно більшого діаметру.

Виготовлення люльок на території України започатковано наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Відтоді українські вироби поступово займали все більш вагоме місце серед домінуючого раніше імпорту, переважно східного, кримсько турецького походження. Московський археолог Михайло Рабинович зазначав, що для Росії характерне проникнення люльок на початку XVIII століття із заходу, тобто навіть люльки східного виробництва надходили туди з Європи [85, с.72 73]. Зовсім інша ситуація прикметна для українських територій, де, навпаки, безпосередній вплив Сходу яскраво відчутний і у формах, і в назвах виробів, що мають відношення до тютюнопаління.

Коли ж і звідки починається історія тютюнопаління? Терміни *«курити»*, *«куріння»* походять від старослов'янської кореневої основи *«курь»* – дим, чад, сморід. Таке паління згадується ще в давніх італійських хроніках; ще раніше палили єгипетські фараони. Проте до середніх віків куріння було винятково частиною релігійних ритуалів.

Поширення тютюну серед народів світу пов'язане з ім'ям Христофора Колумба, який разом з учасниками відомої експедиції на острові Сан Сальвадор уперше побачив аборигена, *«який пив дим»*. Що тільки не робили правителі й духовенство країн Європи, щоб заборонити

це зло. Так, 1623 року папа Урбан VII видав розпорядження, в якому погрожував відлученням від церкви тим особам, які нюхали тютюн. У Туреччині султан Амурат IV 1625 року наказував винних у тютюнопалінні водити по вулиці з ланцюгом на шиї, згодом страчувати, а голови з люльками в роті виставляти напоказ. У Персії шах Аббас Великий велів за тютюнопаління відрубувати губи та ніс, а тих осіб, які продавали тютюн, – спалювати живцем разом із забороненим зіллям.

У Московському царстві, за доби правління царя Михайла Федоровича, 1634 року було заборонено паління й зберігання тютюну, що зафіксовано навіть у *«Актах Земских соборов»* [37, с.88]. Основним регіоном, звідки тютюн надходив до Московії, була Україна. Наступний цар – Олексій Михайлович – 1649 року підтвердив заборону свого батька, а тих осіб, у яких знаходили тютюн, наказував *«бити кнутом по торгам»* (на торговищах, ринках), *«пороті ніздрі і носі рєзаті»* [39, с.4]. Опісля цих екзекуцій винуватців висилали в далекі місця, щоб інші не спокушалися робити подібне. Тільки за царювання Петра I на підвладних йому землях відбулися зміни в ставленні до тютюну. Зокрема, 1697 року російський цар відмінив заборону на тютюнопаління й дозволив вільну торгівлю тютюном [39, с.4].

Проте упродовж тривалого часу заборона палити тютюн була викликана не лише турботою про здоров'я населення, але й обумовлювалася міркуваннями протипожежної безпеки. Етнографи зафіксували випадки, коли в Україні при в'їзді в село місцева громада ставила стовп, на якому підвішували люльки та різки. Символічно це означало, що, побоюючись пожежі, мешканці забороняють палити в цьому селі.

Збільшення кількості вирощуваного тютюну й, відповідно, кількості курців спостерігалося в Лівобережній Україні на початку XVIII століття, тобто за царювання Петра I, що було викликано його наказом 1714 року про сприяння тютюнництву. Саме тоді поблизу Охтирки було засновано першу тютюнову плантацію [69, с.22].

В Україні вирощували махорочні сорти тютюну, оскільки вони найбільш пристосовані до зростання в помірному кліматі, до того ж, це міцне, запашне, духмяне зілля [75, с.76].

Від кінця першої чверті XVIII століття посіви тютюну в Україні вже обкладали податком. Доти існував лише податок на його продаж. Так, 1 березня 1686 року гетьман Іван Самойлович підписав універсал, за яким у всіх містах і містечках Лівобережної України було встановлено оренду або відкуп на продаж хлібного вина, дьогтю й тютюну. Наприклад, продаж зазначених товарів на відкуп 1686 року додав до скарбниці Лубенського полку 17 тисяч золотих [109, с.59].

За наказом від 16 квітня 1723 року селяни й козаки мусили спла чувати як грошові, так і натуральні податки, зокрема бджоляну й тютюнову десятини [69, с.24]. Остання була спеціальним податком, який мали сплачувати з посівів тютюну [54, с.39]. У зв'язку з цим рішенням, у полках було проведено перепис усіх осіб, котрі мали посіви тютюну. Зокрема, у Полтавському полку такий перепис здій снено 1722 року квартирмейстером Гаврилом Карташовим [33]. Відо місто про його результати опублікував відомий український історик Вадим Модзалевський 1906 року, разом з іншою зібраною інформа цією, у тому числі й про власників пасік, яких також обкладали спеці альним податком [71, с.11 14]. У контексті цього дослідження вважаю за необхідне коротко охарактеризувати цю історичну пам'ятку й опу блікувати в додатках її текст (див.: Додаток І).

1722 року в Росії було засновано Першу Малоросійську коле гію. За інструкцією, наданою 16 травня 1722 року президенту колегії Степану Вельямінову, на нього покладався обов'язок з упорядкування оподаткування на території Лівобережної України. При цьому зазначу, що доти місцеві збори, податки й інші різноманітні фіскальні стяг нення централізовано не контролювали. Тому наказний гетьман Павло Полуботок, який мусив виконувати вказівки Степана Вельямінова, усіляко затягував процес опису існуючих податків з населення, фак тично не втручаючись у цей процес. Із кожного полку до гетьманської канцелярії в Глухів приїжджали лише збирачі відомостей. Їх діяль ність на місцях значно ускладнювалася відмовою населення надавати опитувачам необхідну інформацію. Тому, задля успішного виконання поставленого завдання, до переписувачів навіть приставляли офіцерів Глухівського гарнізону.

У Полтавському полку фіскальну інформацію збирав уже згадуваний квартирмейстер Гаврило Карташов. Зібрані ним відомості датуються 19 жовтня 1722 року. Вони розподілені за групами: 1) тютюнництво; 2) млини; 3) пасіки; 4) винокурні; 5) шинки та браж ниці. Зокрема, від імені Карташова відомість про посіви тютюну склав прапорщик Борисов. Саме за цим джерелом можна скласти достатньо повне уявлення про поширеність тютюнництва на території Полтав ського полку в той час, а також про податки й мешканців, які вирощу вали тютюн. Зважаючи на ту обставину, що документ на початку XX століття вже було опубліковано [71, с.11 14], у додатку до цієї книги подаю не весь текст, а лише вибіркові дані, узагальнені у зведеній таблиці (див.: Додаток IV).

Нині складно з'ясувати, хто і на яких підставах до 1720 х років звільнявся від сплати тютюнової десятини, адже за відомістю назива ються лише особи, які не сплачують або сплачують тютюновий пода ток. Проте всі податки відраховували на *«власть гетьманскую»*, тобто на потреби гетьманського уряду та особисто гетьмана. Усього ж на території полку 1722 року мешкало 159 осіб, які займалися тютюн ництвом. При цьому зауважу, що це був перепис тютюнових ділянок та їх власників, які могли займатися вирощуванням зілля самостійно або ж наймали робітників. Про це свідчить той факт, що у відомості згадано двох осавулів, які навряд чи самі займалися тютюнництвом, а також вжито звороти, як, наприклад, *«в Колачинского сеется тютюн»*. До списку також потрапили три вдови, які були власни цями тютюнових ділянок.

Найбільше посівів тютюну зафіксовано в Китайгородській сотні, де сукупно цією прибутковою справою займалися 58 осіб. Значними були й посіви навколо Полтави, тобто в найближчій окрузі полкового міста. В I і II Полтавських сотнях вирощуванням тютюну займалася 41 особа. Зазначених у відомості людей названо тютюнниками. Іноді назва цієї професії закріплювалася як прізвище за людьми, котрі цим займалися. Зокрема, у Полтавському полку два чоловіки – Омелян та Кузьма – мали прізвище *«Тютюнник»*.

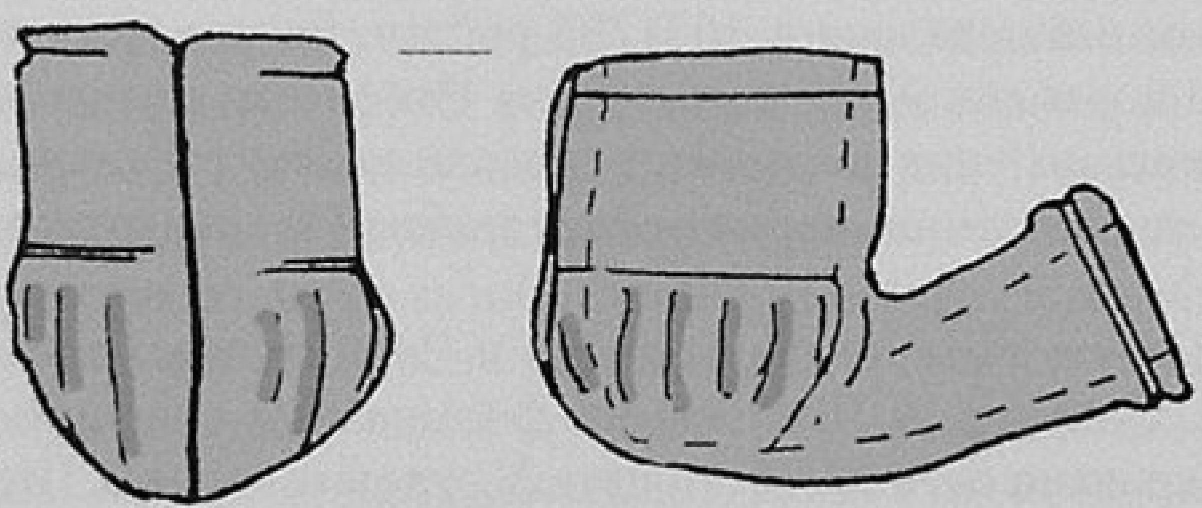
Згідно з цією ревізією, у другій половині XVIII століття обсяги вирощеного в Україні тютюну значно зросли. Водночас і експорт його за межі України збільшився майже втричі порівняно з першою половиною XVIII століття. Так, 1755 року на Курській митниці було зареєстровано 44164 пуди тютюну, який вивозили з України на продаж, у тому числі до Москви – 11209 пудів, Петербурга – 9681 пуд, Казані – 1478 пудів, Астрахані – 5000 пудів, Тобольська – 14415 пудів, Вологди – 2381 пуд, що загалом оцінювалося в 1571795 рублів. Багато тютюну до Росії, Сибіру та портових міст експортувала Роменська тютюнова контора. У тогочасних архівних документах неподинокими є клопотання видати паспорти на вивезення *«курительного табаку»* й від окремих власників [118, с.80].

Найбільше тютюну вирощували в Чернігівщині та Полтавщині [26, с.81]. Зокрема, в Полтавщині формування традицій тютюнни цтва зафіксовано ще в XVII столітті. У судових справах Полтавського міського уряду, датованих 1660 ми роками, виявлено відомості про наявність на околицях Полтави невеликих ділянок, засіяних тютю ном [25]. Про поширеність там тютюнництва у XVIII столітті свідчить

також закріплення за мешканцями Полтави прізвища Тютюнниченко (судова справа 1756 року) [53, с.342].

Вирощування тютюну у великій кількості давало значні прибутки. Саме тому на початку 1760 х років царський уряд прагнув установити монополію на продаж тютюну в межах України, аргументуючи це дискредитуючою заявою про те, що місцевих *«ни единого из купцов капиталистов не было, который бы купечеством знатен там учинился»* [48, с.12]. Наказом від 16 травня 1757 року Сенат віддав на відкуп на двадцять років усі експортні операції з українським тютюном російському сенатору графу Петру Шувалову, комісаром якого на українських землях було призначено Петра Каблукова. Монополія призвела до поширення контрабанди тютюну, який вивозили з Лівобережної України, у тому числі і з Полтавщини, на правий берег, до Польщі. Зародження цього явища припало на вересень 1759 року, коли всіх, хто продавав *«папушний черкаський тютюн»*, змусили сплачувати податок на користь Петра Шувалова [44, с.7].

Одночасно, у XVIII столітті, за наявності значної кількості місцевого тютюну, в Україну потрапляв і тютюн з балканських і турецьких територій [118, с.83]. Саме з прискореним розвитком тютюнництва в Україні, особливо в її лівобережно дніпровському регіоні, пов'язується збільшення місцевого виготовлення люльок та розвиток люлькарства, витіснення кримського, турецького й болгарського імпортів, що домінували в XVII столітті здебільшого на південноукраїнських територіях.

Мал.5. Металева люлька, що імітує форму глиняних виробів.
Мідь, лиття, 3х5х2,5 см. **Кінець XVIII – XIX століття. Місце віднайдення невідоме.**
Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-11831/М-1377.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

В Україні добре відомі й датовані люльки середини XVII століття. Їх виявлено під час археологічних досліджень Ігоря Свєшнікова на місці битви 1651 року під Берестечком. Сформована на пам'ятці колекція містить кілька тисяч фрагментів та цілих форм люльок [26, с.79; 92, с.180; 91, с.139 148].

Як зазначено вище, у XVIII столітті місцевих різновидів люльок ставало все більше. Датовані тим часом глиняні вироби походять з розкопок Кам'янської [62, с.42 58; 26, с.80; 78, с.68 72] та Олешківської Січей [104, с.13]. Зокрема, в Кам'янській Січі, у розкопаному шинку XVIII століття знайдено люльки чорного, білого, жовтого та малинового кольорів. Останні мали штампований декор у вигляді квітів. 90% люльок із заповнення підвалу шинку мали однакове декорування та колір черепка [62, с.52, мал.7:2]. Щоправда, вважати глиняні люльки з території Запорозьких Січей своєрідним еталоном для всієї території України недоречно з огляду на їх ізольованість від більшої території Гетьманщини, і, як наслідок окремішності, на певну уніфікацію люлькарського виробництва, форм та декору виробів [78, с.69].

У XVIII столітті з'явилися й нові, не притаманні попереднім десятиліттям різновиди люльок: вони ставали більшими за розміром, для їх декорування застосовували нові орнаментальні мотиви. Згадані інновації викликалися зниженням ціни на тютюн, російсько турецькими війнами, масовим поширенням в Україні тютюнництва, яке розвивалося, завдячуючи державній підтримці.

У XVII–XIX століттях для виготовлення люльок, окрім глини, застосовували й інші матеріали: дерево, кістку, каміння (янтар, пінка, шифер), метал (мал.5). Чубуки частіше виготовляли з верби та калини, а власне люльки – з вільхи, берези, липи, вересу, значно менше – з бука, горіха та березового коріння [75, с.78; 79, с.28]. Люльки не вирізали з дуба, сосни та ялини, тобто з дерев, що мають власний сильний запах деревини. Рідше робили чубуки з рогу. Деталі люльок формували (вигинали) за допомогою спеціальних дерев'яних моделей, форм [24, с.130].

Заслуговує на увагу питання чисельного домінування впродовж XVII–XVIII століть глиняних люльок. Безперечно, в цей час виготовляли й дерев'яні люльки, хоча вони були здебільшого великих розмірів. Персональних, тобто невеликих, люльок було мало. Щоправда, дерево гірше зберігається в ґрунтових культурних нашаруваннях, що через кілька століть могло призвести до чисельного переважання знахідок глиняних виробів. Можливо, на той час існувала своєрідна *«мода»*,

попит саме на глиняні люльки, і це зумовило їх чисельну перевагу. З XIX століття глиняні люльки поступово виходили з ужитку [82, с.216], їх замінювали виробами, зробленими з інших матеріалів, переважно з дерева.

У Полтавщині в XIX столітті існували центри дерев'яного люлькарства. З поміж них особливо виділялося село Велика Павлівка Миргородського повіту, де виготовляли люльки з коріння клена і липи [100, с.178].

Виробництво глиняних люльок у народному гончарстві впродовж XIX століття остаточно не зникло. Окрасою колекції Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького є глиняні люльки початку XX століття, виготовлені в Опішному тогочасного Зіньківського повіту Полтавської губернії [97, фото на с.243]. Вони мають традиційну глекоподібну форму чашечки, вкриті зеленою, коричневою та прозорою поливами. Орнаментовані рослинними візерунками, які не типові для двох попередніх століть. Одна люлька за стилем орнаментування нагадує мальовку опішненського посуду початку XX століття, друга – техніку декорування кістяних виробів.

Виготовлення люльок для вжитку в народному гончарстві остаточно зникло в Україні приблизно в 1960 х роках. Славетний український керамолог, доктор мистецтвознавства Юрій Лащук описав діяльність одного з останніх люлькарів в Україні – гончаря Миколи Лікуна із с.Стара Сіль, що в Самбірщині, *«який робив глиняні люльочки, прикрашені дрібним рельєфним орнаментом»* [66, арк.463]. Згодом їх виробництво набуло винятково сувенірного характеру. При цьому автори таких виробів активно експлуатують традиційні форми й орнаментацію давніх люльок.

Таким чином, є всі підстави констатувати, що на територію Лівобережної України тютюнопаління, а з ним, безперечно, й люльки, потрапили наприкінці XVI – на початку XVII століття. На той час домінуючими були імпортні люльки. Проте у XVIII столітті сталися кардинальні зміни: збільшилася кількість місцевого тютюну, зокрема Полтавщина тримала першість за площею посівів цього зілля; змінювалися розміри, декор люльок, а місцевих українських виробів виготовляли все більше. У XIX столітті глиняні люльки поступово виходили з ужитку внаслідок домінуючого попиту на дерев'яні вироби.

Розділ II

Термінологічний і типологічний аспекти дослідження глиняних люльок

2.1. Термінологія

У цьому невеликому підрозділі торкнуся питання професійної термінології люлькарства, передовсім, походження назв люльок та їх структурних частин. Філолог Віталій Передрієнко, на основі аналізу особливостей формування української мови XVIII століття, упевнено відносить слово *«тютюн»* до запозичень з турецької мови, подаючи приклад його застосування з дидактичних настанов середини XVIII століття: *«за то(и) шелюг тютюну купити»* [76, с.92]. Запозиченням з турецької є й термін *«люлька»*, що походить від*«lüle»*, *«lülä»* – трубка для паління, і, у свою чергу, перейшов у турецьку мову від перського слова *«lulä»* [55, с.326]. Серед інших тюркських запозичень – і слова *«бакун»*, *«чубук»*.

Невеликі люльки на українських землях називали *«носогрійками»*. Саме цю назву подав Дмитро Яворницький, описуючи козака запорожця [121, с.237]. Назва *«бурунька»*, яку також уживали на означення коротких люльок, фактично є перекладом з татарської мови попередньої назви, оскільки в ній *«бурун»* – це наш *«ніс»* [121, с.237]. Володимир Даль у своєму словнику, пояснюючи російське слово *«трубка для курения»*, зазначив, що, ймовірно, спочатку *«трубкою»* – пустотілим предметом з двома отворами – називали тільки чубук, а згодом слово перенесено на весь виріб. Окрім того, лексиколог подав назви, які побутували на південних (*«пипка»*) та західних (*«файка»*) територіях Російської імперії [50, с.850]. Діалектизм *«файка»* зберігся й донині в західних областях України. Це слово запозичено з польської мови (*fajka*), до якої воно прийшло з німецької (*pfeife*). Про інші запозичені терміни мова йде в Додатку III.

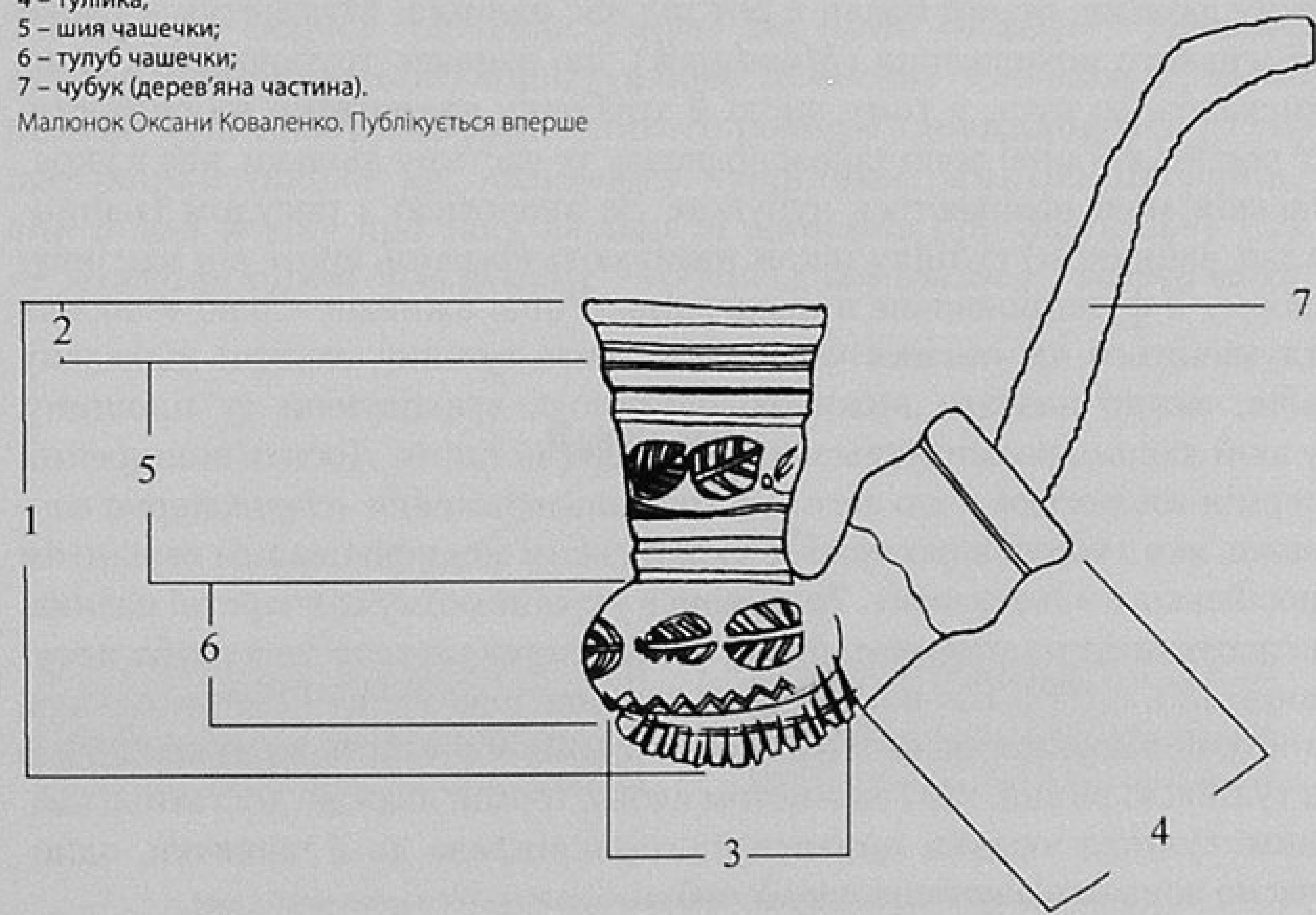
Починаючи характеристику основних форм та декору глиняних люльок XVII–XVIII століть, насамперед, необхідно визначитися з назвами структурних частин люльки. Пропоную власну термінологічну систему опису люльок, в основу якої покладено професійну лексику українського гончарства (мал.6):

- ***вінця*** – край основної ємності для тютюну, виділений вигином назовні чи всередину;
- ***чашечка*** – загальна назва ємності для тютюну;
- ***нижня частина чашечки***; вона може мати такі частини:
  - ***денце*** – циліндрична, відділена від основної ємності, нижня частина люльки;
  - ***гребінь*** – шматок формувальної маси, додатково доліплений до нижньої частини чашечки після її формування;
- ***шия*** – циліндрична або конусоподібна видовжена частина глекоподібної чашечки;
- ***тулійка*** – відведена вбік, прикріплена під кутом до чашечки трубка з каналом для виведення диму;
- ***чубук*** – тонка вигнута трубка з каналом для виведення диму (як правило, дерев'яна), яку вставляли в тулійку.

Мал.6. Назви структурних частин люльки XVII–XVIII століть:

1 – чашечка;
2 – вінця чашечки;
3 – гребінь;
у випадку, коли структурна частина не виділена, просто: нижня частина чашечки;
4 – тулійка;
5 – шия чашечки;
6 – тулуб чашечки;
7 – чубук (дерев'яна частина).

Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Обґрунтовуючи запропоновані назви частин люльки, зауважу, що в більшості публікацій вони є поліваріативними:

- ***чашечка*** – *вершок, муфта, верхушка, голівка, трубка, розтруб, верхня частина;*
- ***вінця чашечки*** – *верхня частина, бортики, краї, шийка, вінчик, верх;*
- ***тулійка*** – *чубук, мундштук, носик, сподок, відросток, втулка;*
- ***нижня частина чашечки*** – *сподок, піддон, денце, дно, низ, черевце;*
- ***потовщення тулійки*** – *пружка, валик, опуклість, кільце.*

Основну ємність люльки для тютюну автори переважної більшості публікацій називають чашечкою із за подібності деяких її форм до цього виду посуду. За такою ж аналогією з посудом краї чашечки доречно називати вінцями, оскільки інші вживані назви (*«краї»*, *«верхня частина»*) не є достатньо конкретними і їх можна застосовувати на позначення або країв вінець, або верхньої частини (до 1/3 висоти) чашечки. Деякі з побутуючих термінів є русизмами, наприклад, *«бортики»* чи *«сподок»*.

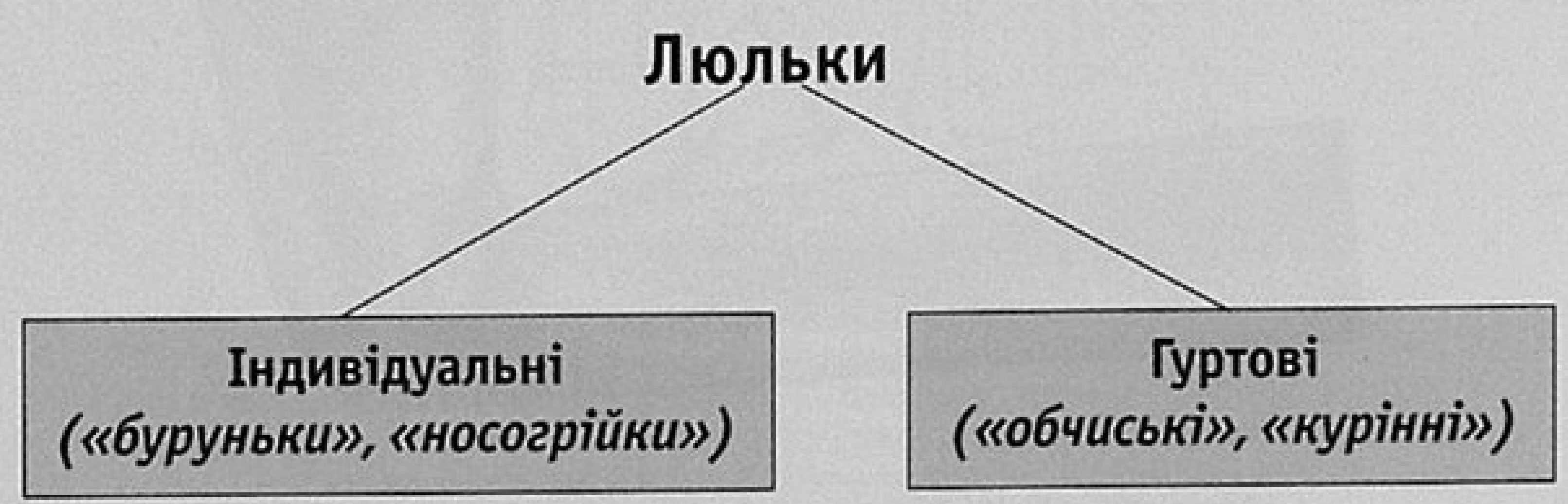
Трубочку для виведення диму доцільно називати *тулійкою*. Зверну увагу також на інші варіанти. Чубуком традиційно називають дерев'яну частину, один кінець якої вставляли в глиняну частину люльки, інший брали в рот під час паління. Мундштук – слово німецького походження (*Mundstuck*), що означає трубочку, яку притискають до вуст, у тому числі й трубочку накінечник на сигарети. У російській мові воно також позначає ту частину люльки, яка в українській мові називається чубуком. За аналогією з посудом (наприклад, чайником) тулійку також називають *носиком*, проте він має іншу форму й функціональне призначення. Рідко вживане слово *«сподок»* тлумачиться як *«нижня частина»*, проте тулійку, завжди відведену вбік, важко назвати нижньою частиною, враховуючи ту площину, у якій люлька розміщується під час використання. Досить поширений термін *«відросток»*, що несе змістове навантаження *«структурна частина, яка з чогось виростає»*, є українським модифікованим варіантом російського *«отросток»*. ***Тулійкою*** в українському гончарстві називають пустотілу, з отвором, ручку ринки, прикріплену до тулуба посудини [83, с.158]. Слово походить від дієслова тулити – притискати, тобто пов'язувати щось із чимось. У цьому контексті, як за аналогією з тулійкою ринки, так і за змістом слова, термін вважаю достатньо вдалим: тулійка люльки притиснута, прикріплена до її чашечки, одночасно вона пов'язує чашечку й чубук.

2.2. Типологія

Типологізація глиняних люльок, на мою думку, сприятиме виділенню особливостей люлькарського виробництва окремих місцевостей України та уніфікації опису цих глиняних виробів, допоможе в напрацюванні детальної типології люльок.

Поділ люльок для паління, які побутували на території України у XVII–XVIII століттях, на типи можна здійснити за кількома критеріями: за особливостями використання, місцем виготовлення, формами чашечки та тулійки.

Критерій перший – особливості використання. Один із визначальних показників такого поділу люльок – їх розмір. У досліджуваний період побутували люльки двох типів: *«індивідуальні»* та *«гуртові»* [назву *«гуртові»* запозичено з джерела: 42, с.157] (мал.7). У словнику Бориса Грінченка згадано два типи: *«люльки»* – невеликі вироби індивідуального користування, та *«люли»* – люльки великого розміру [46, с.389]. Люльки великого розміру (довжиною від 15 см) дослідники інколи ще називають курінними. Дмитро Яворницький подав згадку про таку люльку зі споминів про Запорізьку Січ: *«У кожному курені була люлька –* «обчиською» *звалась – велика така,*

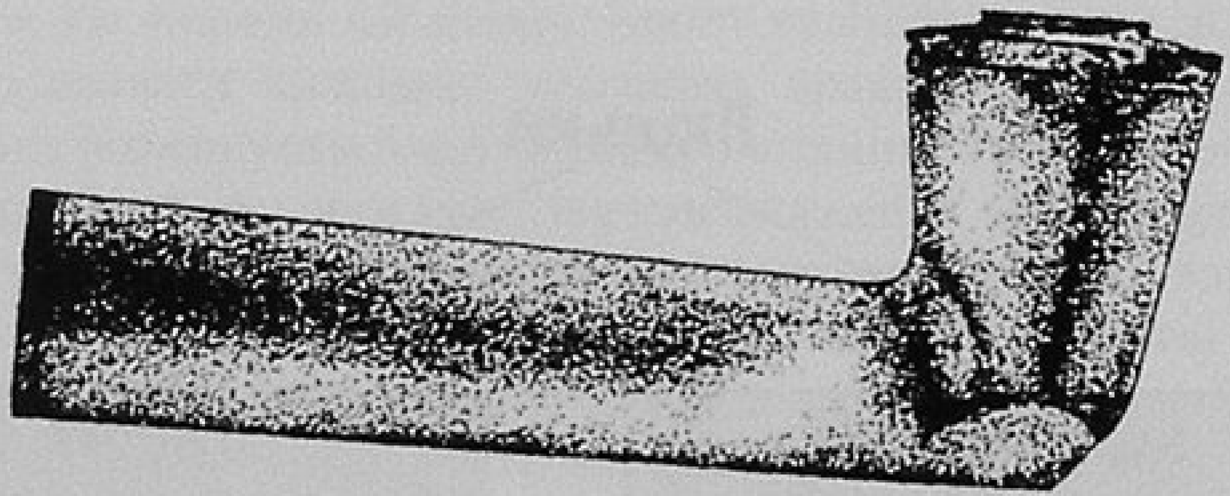
Мал.7. Типи люльок XVII–XVIII століть залежно від їх розмірів та призначення

поцяцькована бляхами, повсажена намистами та повибита дорогим камінням» [120, с.253]. Одну з таких люльок Дмитро Яворницький знайшов у с.Покровське Катеринославського повіту [120, с.253, рис.2].

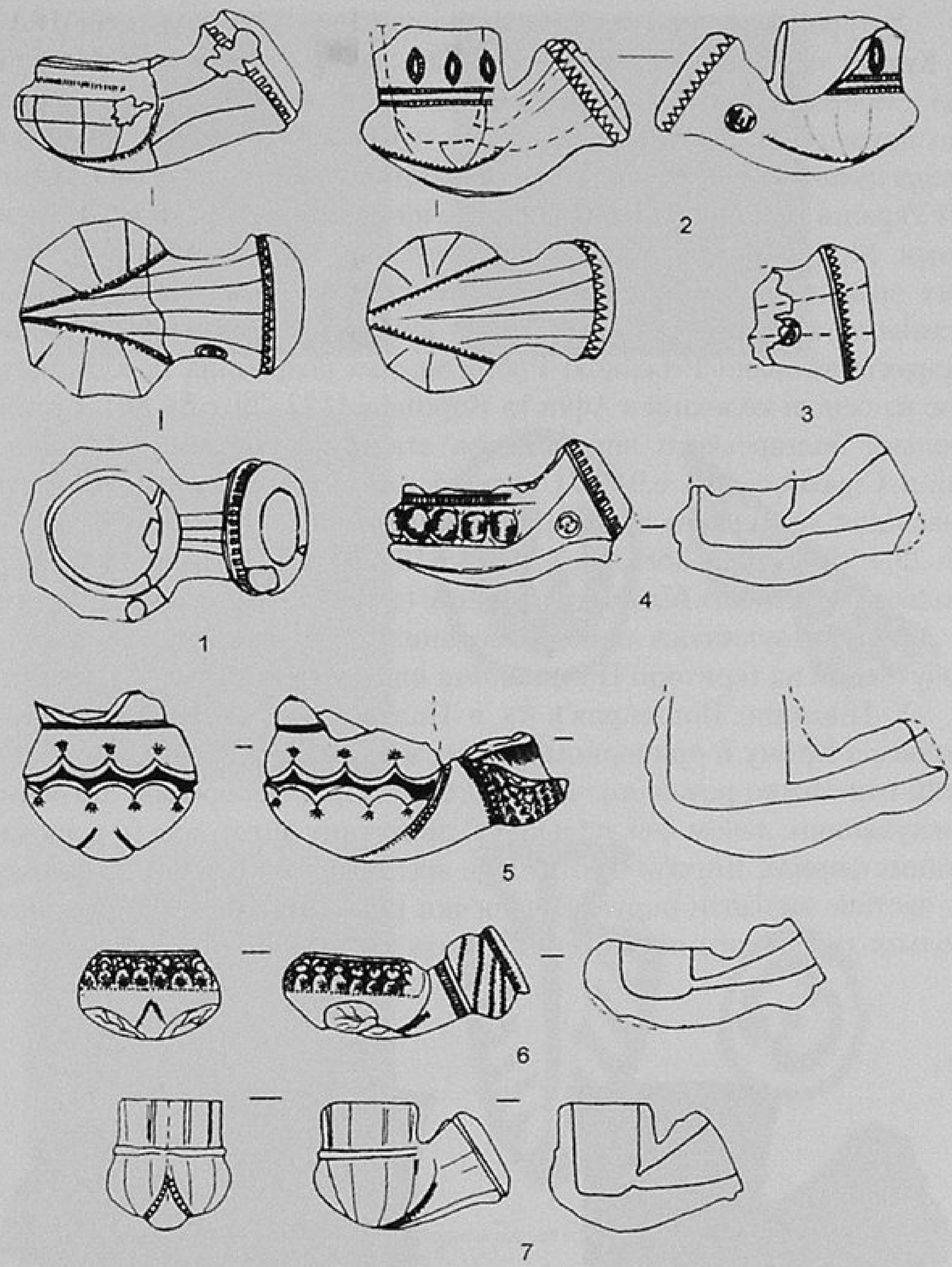
Інколи такі люльки були з написами, наприклад: *«Козацька люлька – добра думка»* [121, с.237]. Таким чином підкреслювали їх призначення для паління гуртом, тобто передаючи один одному, або усім куренем, що було притаманне запорожцям, коли товариство обмірковувало якусь справу чи майбутній похід [121, с.237]. Люльки останнього типу виготовляли впродовж XVII–XVIII століть, але винятково з дерева.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею зберігаються люльки XVII–XIX століть значних розмірів, з металевими оправами [8; 74, мал.2] (мал.8). Часто вони мають кришечку – металеву, дерев'яну або комбіновану. Глиняних люльок великих розмірів не виготовляли. Пояснення цього факту, на мою думку, криється в площині функціонального навантаження. Таких значних розмірів глиняний виріб був би важким, його складно було б транспортувати, використовувати для паління, він легко міг розбитися. Таким чином, лише *«індивідуальні»* глиняні люльки були зручними для персонального використання.

Критерій другий – місце виготовлення. На території України впродовж XVII–XVIII століть широко використовували імпортні люльки. За місцем виготовлення їх можна поділити на люльки *«східного типу»* (північнопричорноморські, кримські, турецькі, болгарські) та *«західного типу»* (голландські). Перший тип, безперечно, був чисельно домінуючим на українських землях.

Мал.8. Люлька гуртова.
Дерево, різьблення, свердління, мідний сплав, 16,2x45 см.
Зіньків, Полтавщина. XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей [74, с.7, мал. 4]

Мал.9. Люльки турецького та кримського виробництв.
Фаянсова маса, формування, ритування, штампування.
1 – Зіньківський район, Полтавська область; 2 – Полтава; 3 – Полтава. ПКМ -16047/КС-1408;
4 – місце віднайдення невідоме. ПКМ-10880/КС-920; **5 – місце віднайдення невідоме.** ПКМ-2389/КС-342;
6 – Попівка, Хорольський район, Полтавська область. ПКМ-15891/КС-1379;
7 – місце віднайдення невідоме. ПКМ-2392/КС-335. **XVII–XVIII століття.**
Зіньківський народний історичний музей (1), Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації (2), Полтавський краєзнавчий музей (3-7).
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

З турецьких територій, підпорядкованих Оттоманській Порті, – Криму та Причорномор'я – люльки завозили до козацьких таборів у пониззі Дніпра та до українських сіл і міст [80, с.157]. Люльки, що потрапляли з Причорномор'я, у публікаціях частіше називають *«турецькими»*. Незважаючи на численність знахідок по всій території України, Білорусі й Росії, вони все ще залишаються малодослідженими. Моя робота не мала на меті детальну характеристику імпортних зразків люльок, поширених на українських землях. Люльки *«східного типу»*, тобто турецькі, кримські, достатньо детально охарактеризовано Ребеккою Робінсон, яка розробила їх класифікацію на основі колекцій з Афін та Коринфу [122; 29, с.84 86]. Глиняні люльки болгарського виробництва стали предметом дослідження Іліни Сіракової [96, с.91 97]. Значна джерельна база накопичилася внаслідок досліджень територій Причорномор'я та Криму [28, с.55 57; 29, с.79 86; 49, с.368 389; 72, с.148 151; 93, с.12]. Проте ці колекції люльок потребують більш ґрунтовного спеціалізованого дослідження.

Коротко зупинюся лише на основних типах імпортних люльок, що побутували на території Полтавщини впродовж XVII–XVIII століть.

У Південне Подніпров'я та в Полтавщину потрапляло багато люльок з Криму й причорноморських міст (мал.9). Кримські люльки були переважно рожевого, червоного кольорів, декоровані ангобами, лискуванням, лаком. Усі люльки східного типу виготовляли в двочастинних формах. Вироби мають сліди від загладжених швів. За формою це частіше варіанти округлої чашечки [26, с.81] (мал.10). Більшість люльок турецького походження мають тавро майстерні чи майстра,

Мал. 10. Люлька (вигляд з двох боків).
Фаянсова маса, формування, штампування, відтискування коліщатком, 3,7х5,6х3,2 см.
Туреччина. Початок XVIII століття. Місце віднайдення невідоме.
Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-2396/КС-339. Фото Романа Лугового. Публікується вперше

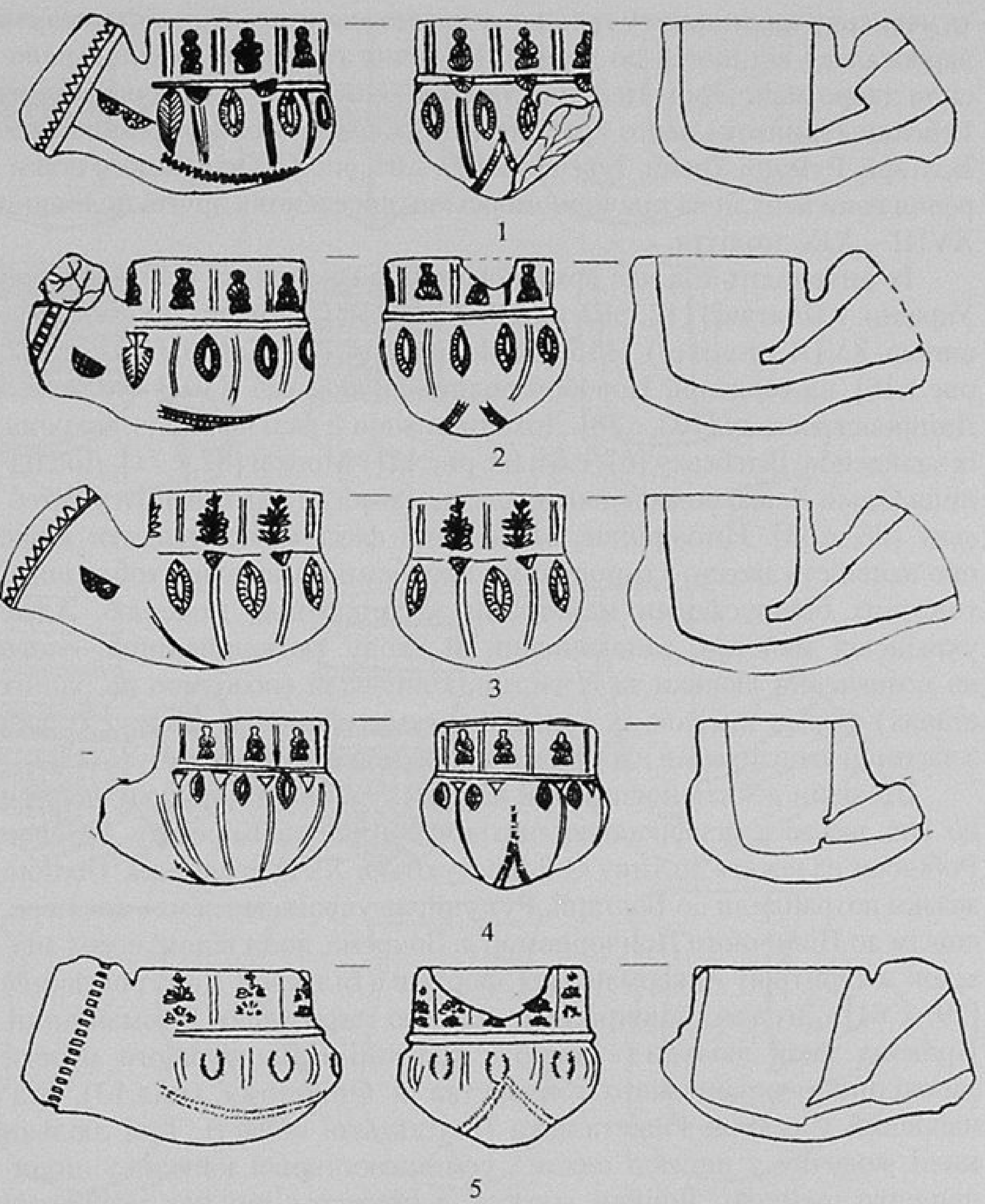
Мал.11. Тавра на люльках турецького та причорноморського виробництва. Фаянсова маса, штампування.
1 – Дм. 0,6 см. **Початок XVIII століття**. ПКМ-2396/КС-339;
2 – Дм. 0,6 см. **Зіньківський район, Полтавська область. XVIII століття**;
3 – Дм. 0,7 см. **XVIII століття.** ПКМ-164/А-164/1;
4 – Дм. 0,7 см. **Полтава. XVIII століття**;
5 – 1,2х0,4 см. **XVIII століття**. ПКМ-10878/КС-918;
6 – Дм. 0,8 см. **Решетилівка, Полтавська область. Друга половина XVII століття.** НД-4432;
7 – 1,0х0,5 см. **XVIII століття.** ПКМ-2389/КС-332;
8 – Дм. 0,6 см. **Друга половина XVII століття.** ПКМ-10880/КС-920.
Місце віднайдення невідоме (1, 5, 7, 8). Полтавський краєзнавчий музей (1, 3, 5, 7, 8), Зіньківський народний історичний музей (2), Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації (4), Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (6).
Фото і малюнки Оксани Коваленко. Публікуються вперше

яке розміщували збоку люльки на поверхні між тулубом чашечки та тулійкою або на боковій стороні тулійки. У більшості випадків тавра являють собою картуші з арабськими написами, датами, хоча трапляються й поєднання геометрично рослинних елементів (мал.11).

Головна причина неможливості використання їх для точного датування культурних шарів пізньосередньовічних українських поселень – незначна кількість досліджених закритих комплексів, де їх було виявлено. Проте зазначу, що такі комплекси відомі, наприклад, на території Азовської фортеці [49, с.368 389]. Залучення азовських матеріалів (турецьких люльок із закритих археологічних комплексів) для характеристики й датування глиняних люльок з території Полтавщини виправдане тим, що вони мають аналогії з віднайденими на території Полтавщини виробами: козаки Полтавського полку наприкінці XVII століття брали активну участь в азовських походах, звідки й могли потрапити тогочасні люльки на досліджувану територію.

Під час археологічних досліджень у Полтаві в культурних нашаруваннях періоду функціонування полкового міста виявлено люльки східного виробництва. Так, під час розкопок, проведених Центром охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації впродовж 1997–1999 років на території Нової фортеці (просп. Першотравневий) у нашаруваннях XVII–XVIII століть було знайдено 8 люльок причорноморського походження. Усі вони виготовлені з фаянсової маси, датуються кінцем XVII – серединою XVIII століття. Вірогідно, вони могли потрапити в Полтаву разом з іншими речами, здобутими козаками Полтавського полку під час Азовського походу 1690 х років. Частину з цих виробів опублікував Остап Ханко [112, с.63, рис.19:1 4, 6, 10 12, 14]. Проте зверну увагу, що одна з люльок [112, с.63, рис.19:10], подана як імпортний зразок, ймовірно, місцевого виробництва, оскільки має в тулійці подвійний отвір для диму, а така особливість конструкції прикметна лише для виробів українського походження.

Найбільш поширеним варіантом люльок кримсько турецького виробництва були вироби, за якими в Полтавщині закріпилася назва *«зіньківки»* (мал.12). В оглянутих полтавських колекціях виявлено 42 люльки такого типу. Їх поширення на території Гетьманщини припало на другу половину XVIII століття. Такі люльки виготовляли у двочастинній формі, шви ретельно загладжували. Вони були переважно червоного кольору, зрідка сірого; великі (розміри чашечки від 3 см і більше). Мали масивну округлу нижню частину чашечки

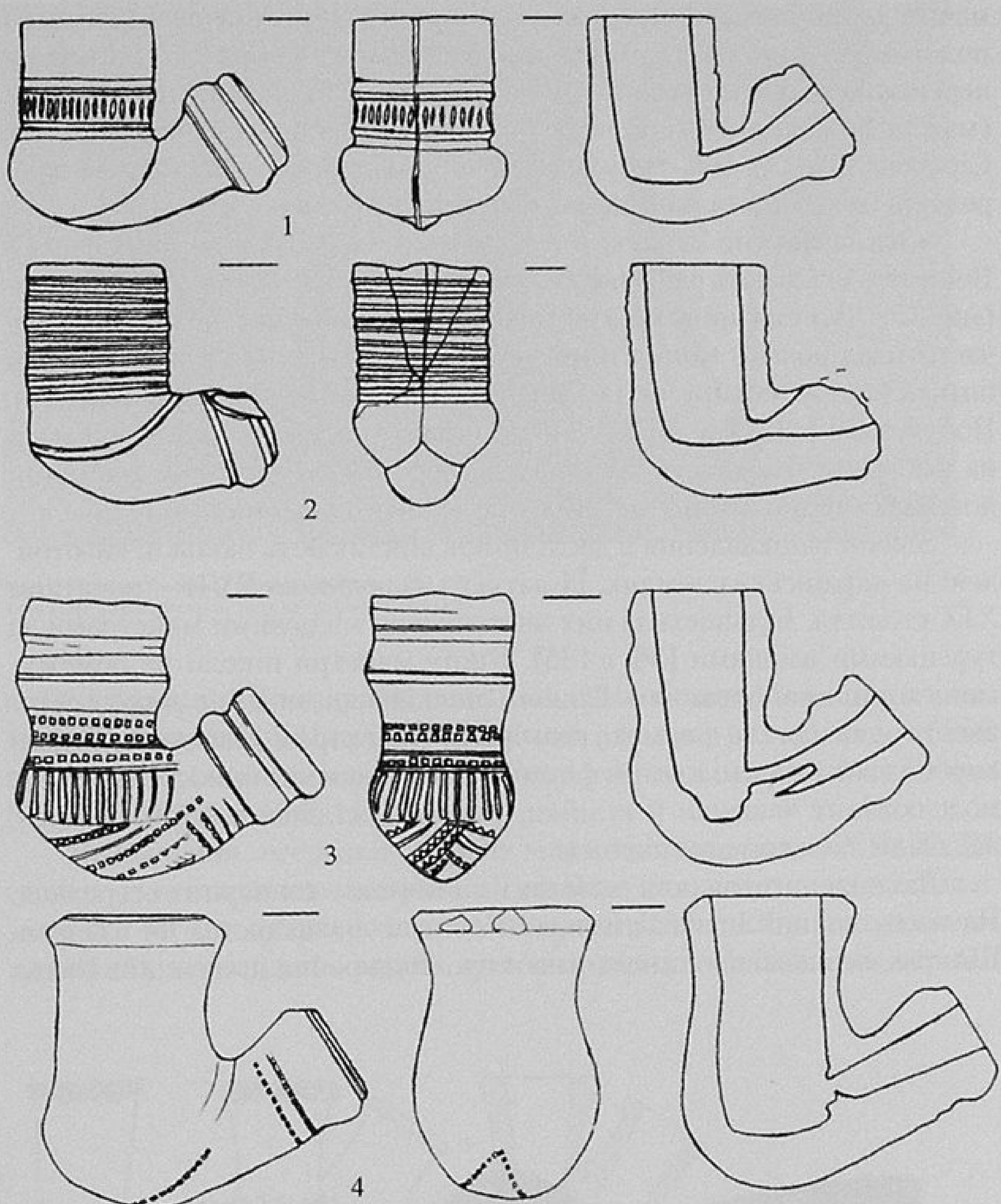
Мал.12. Люльки турецького та кримського виробництва.
Фаянсова маса, формування, лискування, штампування, ритування, відтискування коліщатком. **XVIII століття.**
1 – 3,2x5,4x3,6 см. ПКМ-10878/КС-918;
2 – 3,1x5x3,6 см. ПКМ-2389/КС-332;
3 – 3,2x5,2x3,4 см. ПКМ-2381/КС-324;
4 – 2,9x4,4x3,4 см. ПКМ-164/А-164/1;
5 – 3,4x4,9x3,4 см. **Полтава.** [108, с.60, рис.19:2].
Місце віднайдення невідоме (1-4). Полтавський краєзнавчий музей (1-4),
Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації (5).
Малюнки Оксани Коваленко (1-4), Остапа Ханка (5). Публікуються вперше (1-4)

та невисоку циліндричну гранчасту верхню частину. Кількість граней варіювалася від шести до десяти. На бічну поверхню тулійки нано сили тавро майстерні. Цей тип люльок (тип С 93 за класифікацією Ребекки Робінсон) часто трапляється на пам'ятках в Україні, Росії, Болгарії, Румунії, Греції, Туреччині [29, с.84, рис.4]. Особливого поши рення вони набули на причорноморських поселеннях другої половини XVIII – XIX століття.

Їх виявляють під час археологічних розкопок на всій території України: у Полтаві [112, с.63, рис.19:2.], Києві (датовано другою поло виною XVIII століття) [115, с.104, рис.2:14,16], Харкові [57, с.127, рис.1:16], на території Новобогородицької фортеці XVIII століття в Дніпропетровську [103, с.28]. Доходили вони й далі на північ, зокрема, їх знайдено у Вітебську [67, с.64; 68, рис.12] і Москві [87, с.71]. Дослід ниця Ольга Левко помилково гадала, що їх могли виготовляти у Вітеб ську [68, с.54]. Ймовірніше, зазначений факт може свідчити лише про наявність заодно з імпортними виробами й місцевих, тобто виго товлених білоруськими майстрами за імпортною моделлю. Адже українські майстри, запозичивши зі сходу тютюнопаління, слова на позначення люльки та її частин, копіювали (особливо на ранніх етапах) форми люльок, їх кольорову гаму, елементи декору. Тільки з часом ці запозичення набули місцевого колориту й самобутності.

Ще один досить поширений варіант становлять люльки, подібні до тих, що за класифікацією знахідок з Афін та Коринфу Ребекки Робінсон належать до типу С 2 й датуються XVII століттям. Подібні зразки потрапляли до Болгарії, Румунії, на українські землі, але пере довсім до Північного Причорномор'я. Зокрема, вони відомі серед зна хідок з території Аккерманської фортеці (Білгород Дністровський) [29, с.81]. Згодом поширилися на всю територію Гетьманщини. Приклад такої люльки – виріб з колекції Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному (мал.13), від найдений у селищі Решетилівка Полтавської області. Такі люльки мали чашечку у вигляді шести , семипелюсткової квітки, з цилін дричною шийкою. Тулійки короткі, з пружком, що має поздовжні рельєфні виступи. Люльки невеликі – їх розміри коливаються в межах 4,7 4,9х2,4 3,0 см.

На території Полтавщини відомі знахідки люльок не лише з кримсько турецьких центрів, але й з Балкан, зокрема з Болгарії. Бол гарські люльки дослідники датують кінцем XVII – першою поло виною XVIII століття. Наприклад, люльки з Полтави [112, с.63, рис.19:13], Засулля Лубенського району [94, с.84 86, рис.2:3, 6, 9]

Мал.14. Люльки.
1 – Глина, формування, лискування, теракота, 3,6х5,1х2,7 см. **Болгарія (?). XVII століття.** ПКМ-10884/КС-924;
2 – Глина, формування, ритування, лискування, 4,2х4,5х2,6 см. **XVII століття.** ПКМ-10881/КС-921;
3 – Глина, формування, ритування, відтискування коліщатком, 5,1х5,5х2,9 см. **XVIII століття.** ПКМ-2390/КС-333;
4 – Глина, формування, відтискування коліщатком, 5,9х6,0х3,3 см. **Полтавщина. XVIII століття.** ПКМ-12709/КС-1136.
Місце віднайдення невідоме (1, 2, 3). Полтавський краєзнавчий музей.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

мають чорний колір, лисковану поверхню; форма чашечки у вигляді половини еліпса; діаметр чашечки коливається в межах 2 3 см. Вироби переважно не орнаментовані, рідко трапляються з ритованими лініями (мал.14:1). Детальну типологію болгарських люльок розробила Іліна Сіракова [96, с.91 97], тому, зважаючи на відсутність достатньої джерельної бази, їх детальну характеристику не подаю.

«Західний» тип люльок – голландські, мають зовсім іншу форму. Вони стрункі, мають чашечку дуже видовженої глечикоподібної форми (мал.13). Тулійка кріпилася до нижньої частини або середини тулуба, часто мала довгий монолітний чубук. У XVIII столітті такі люльки потрапляли в Україну як із Європи, так і з території Росії (мал.15). Побутували вони й у XIX столітті. Їх виготовляли з фаянсової маси на фабриках. Більшість із них мали дерев'яну, оздоблену металами покришку, підполив'яну мальовку по білому фону (мал.16, 17).

Значне зацікавлення в дослідників викликають люльки, виготовлені на українських землях. Їх датують серединою XVII – початком XIX століття. Більшість із них виготовлено місцевими майстрами за турецькими взірцями [36, с.135]. Проте майстри ніколи не обмежувалися лише копіюванням. Глиняні люльки надзвичайно рідко повторюють одна одну за формою, розмірами чи декором. Навіть аналогічні вироби (виготовлені в одній формі) мають певні відмінності. Варіанти моделювання чашечки й тулійки, у межах усталених форм і декору, надавали люлькам своєрідності.

Люльки виготовляли в містах і містечках – гончарних осередках. На жаль, донині визначити окремі центри люлькарства не вдалося. Щоправда, відомі поодинокі факти про поширення продукції з Києва

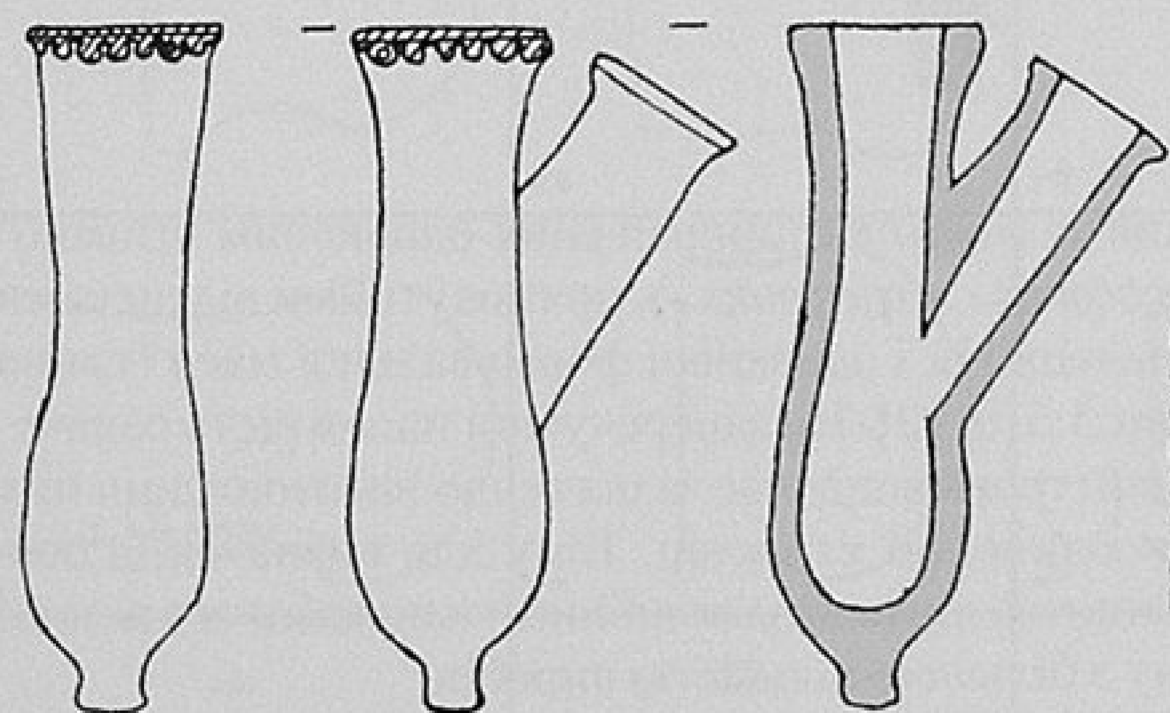
Мал.13. Люлька.
Фаянсова маса, формування, ритування, лакування, 4,7x2,5 см.
Туреччина. Друга половина XVII століття.
Знайдено в Решетилівці Полтавської області.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-4432. Фото Юрка Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.15. Трохим Ульянов. Натюрморт. Росія. 1737.
У правому нижньому куті – люлька голландського типу

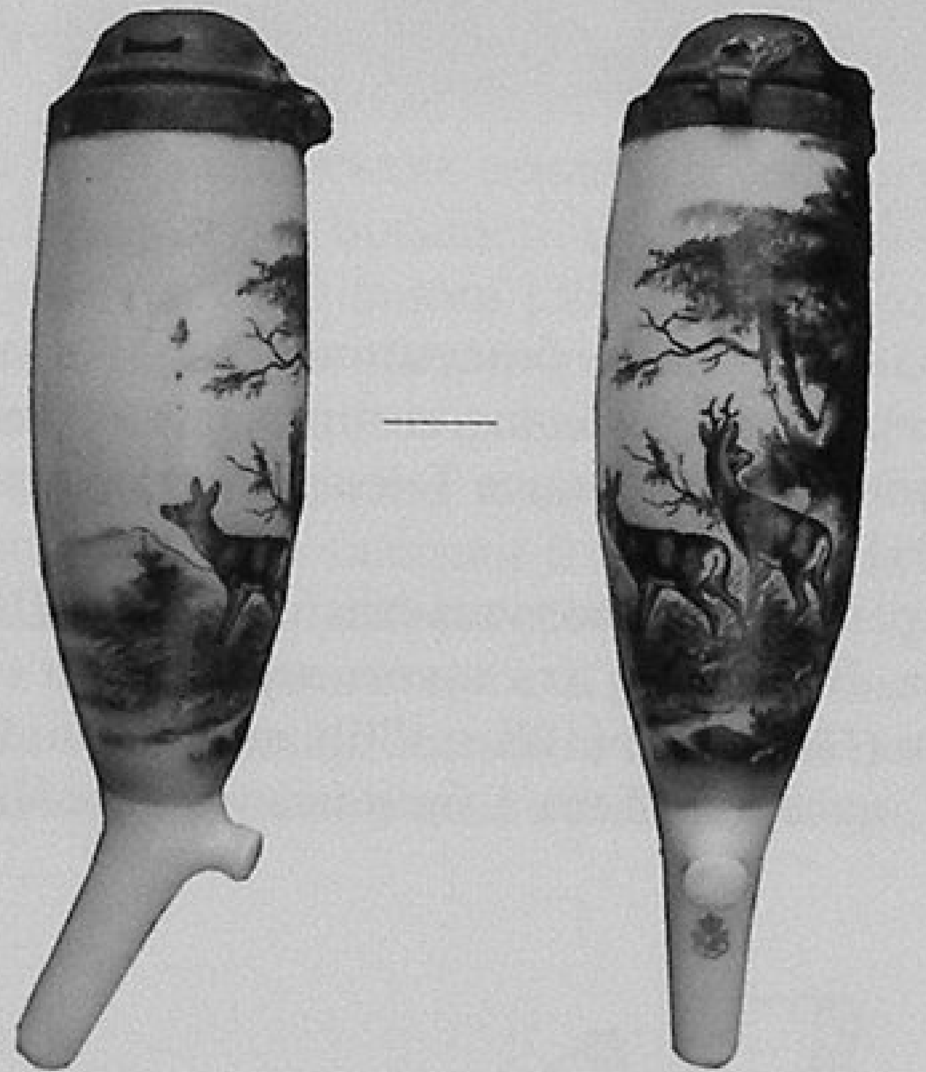
в Полтавщині. Про це свідчать знахідки безсумнівно київських люльок на території Полтави, серед яких і люлька, виготовлена з білої глини, ідентична люлькам з київського урочища Гончарі Кожум'яки [23; 112, с.63, рис.19:5; 115, с.104].

Визначення осередків українського люлькарства XVII–XVIII століття досить складна справа. Підставою для такого визначення є: знахідки заготовок для люльок (Чигирин) [102, с.130]; знаходження гончарних майстерень, горнів, масових цілих і бракованих виробів

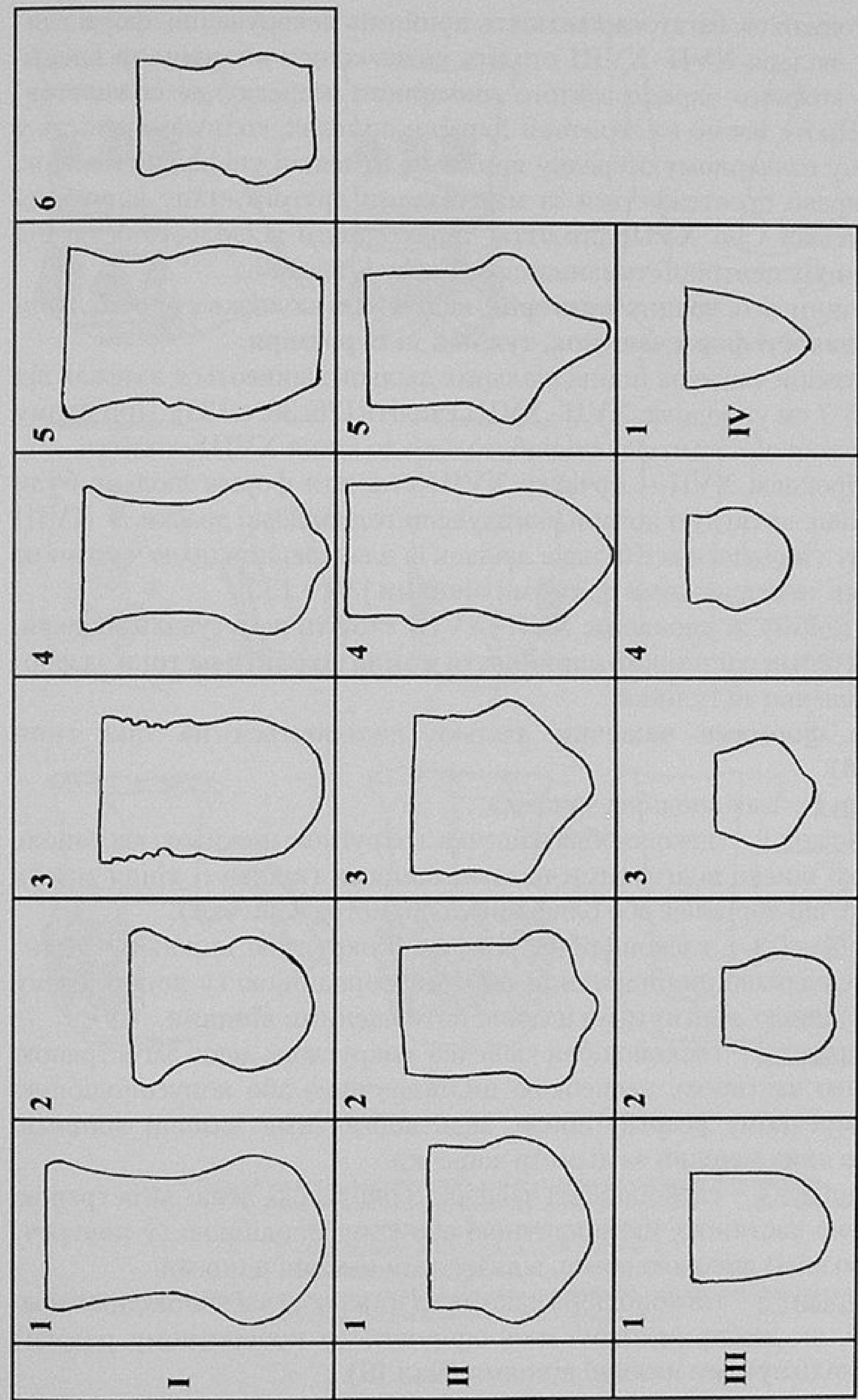

Мал.16. Люлька західного типу.
Фаянсова маса, лиття, полива, бронзовий сплав, 9,8x5,2x2,7 см.
Полтава (?). XIX століття.
Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-14400/КС-1344.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

у одному приміщенні (Київ) [114, с.116]; дослідження гончарної майстерні, що містила скупчення люльок, у тому числі браковані люльки, ідентичні цілим виробам (Маріуполь) [65, с.185]. Коли ж відсутні такі ознаки, допомагає порівняння формувальних мас, способів декорування інших глиняних виробів з певного гончарного осередку, особливо ж предметів дрібної пластики. Подібне зіставлення намагався здійснити Остап Ханко на прикладі підйомних матеріалів з Диканьки (Полтавщина), зібраних керамологом Анатолієм Щербанем. Зокрема, він дійшов до висновку, що місцем виготовлення тих люльок була Диканька [111, с.170, рис.1]. Підставою для цього слугувало порівняння птаха свистунця та люльок, прикрашених однаковим штампованим орнаментом (*«сосонки», «хрестики»*), прямокутними відтисками коліщатком та виготовлення їх з однакової формувальної маси (глина *«побіл»*) [111, с.170, рис.1:5, 6, 12]. Не заперечуючи належність означених виробів одному майстрові, водночас зазначу, що виготовлення цих виробів могло мати поодинокий характер. Тому для визначення осередку масового виробництва люльок за подібними ознаками все ж таки необхідно мати справу з більшою кількістю виробів.

Мал.17. Люлька західного типу.
Фаянсова маса, бронза, лиття, підполив'яна мальовка. **Місце віднайдення невідоме. XIX століття.** Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-16540/КС-1457. Фото Романа Лугового. Публікується вперше

Мал.18. Типологія глиняних люльок місцевого виробництва за формою чашечки. Таблиця Оксани Коваленко. Публікується вперше

Розмаїття, багатоваріантність прийомів декорування, форм глиняних люльок XVII–XVIII століть визначалися впливом та специфікою кожного окремо взятого гончарного осередку, де їх виготовляли. Проте маємо на території України приклад, коли замкненість у єдиному гончарному осередку призвела до деякої уніфікації люльок. Це яскраво простежується за матеріалами другого етапу існування Кам'янської Січі XVIII століття, характерного її ізольованістю від ремісничих центрів Гетьманщини й Сходу [78, с.69].

Одним з основних **критеріїв виділення** люльок в окремі типи є **особливості форм чашечок, тулійок** та **їх розміри**.

Розміри чашечок індивідуальних люльок варіюються в межах від 2,5 до 5 7 см упродовж XVII–XVIII століть [26, 36, с.135]. При цьому збільшення об'єму чашечки відбувалося до кінця XVIII століття.

Упродовж XVII – початку XVIII століття форми люльок були стрункіші, витягнуті догори, нагадували голландські зразки. У XVIII столітті з'являлося все більше люльок із пласкою нижньою частиною чашечки та невисокими прямими вінцями [36, с.135].

В цілому ж упродовж XVII–XVIII століть побутували люльки, які для більш системного сприйняття можна поділити на типи за формою чашечки та тулійки.

За **формами чашечки** люльки поділяються на такі типи (мал.18):

<u>Тип I</u> – глекоподібна чашечка.

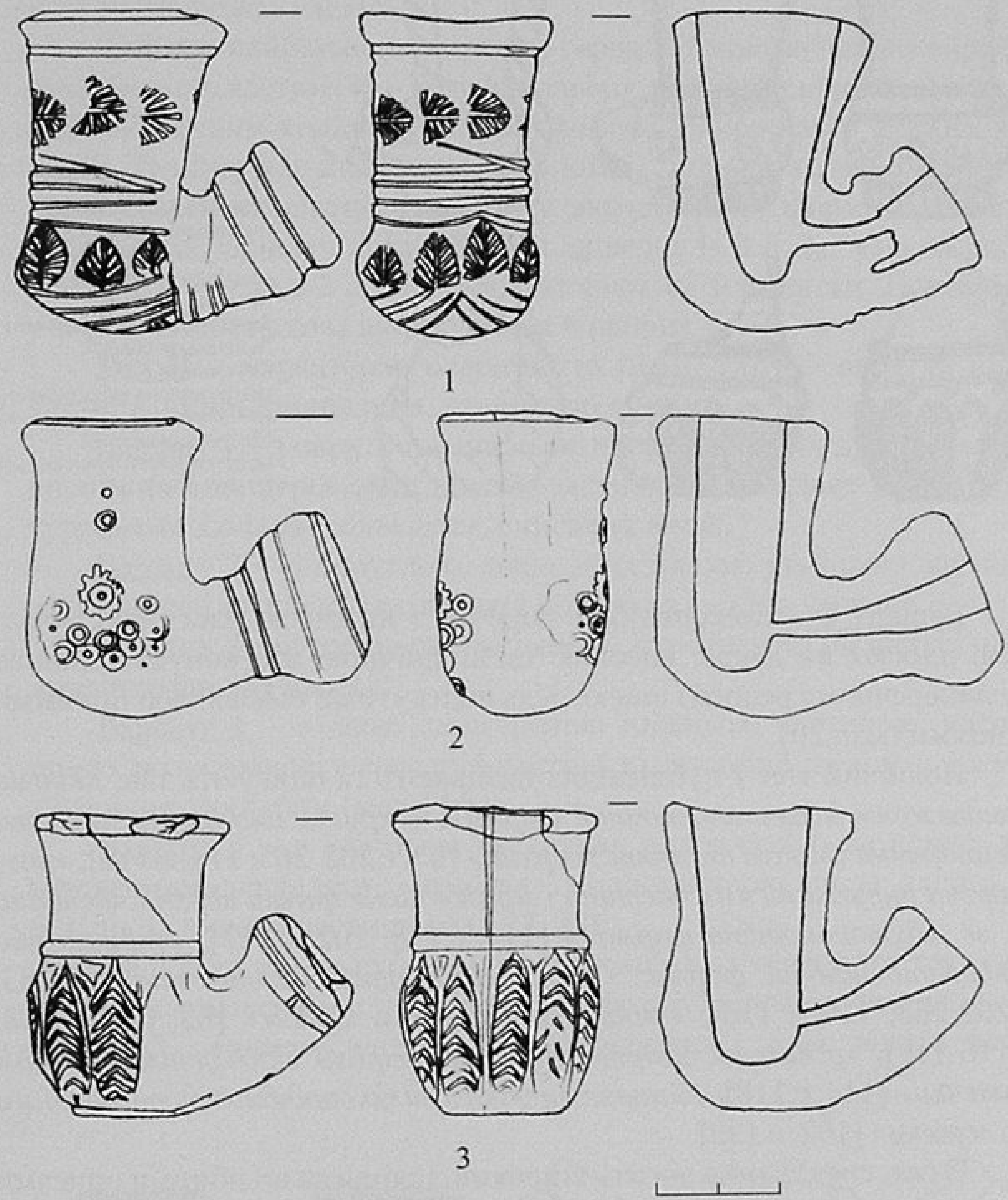
<u>Варіант 1</u> – глекоподібна чашечка з округлою нижньою частиною, високою шиєю, відігнутими назовні вінцями (відігнуті вінця мають діаметр, що дорівнює або близький до діаметра чашечки).

<u>Варіант 2</u> – глекоподібна чашечка з округлою нижньою частиною, невисокою циліндричною або конусоподібною (у поперечному розрізі) шиєю, відігнутими назовні потовщеними вінцями.

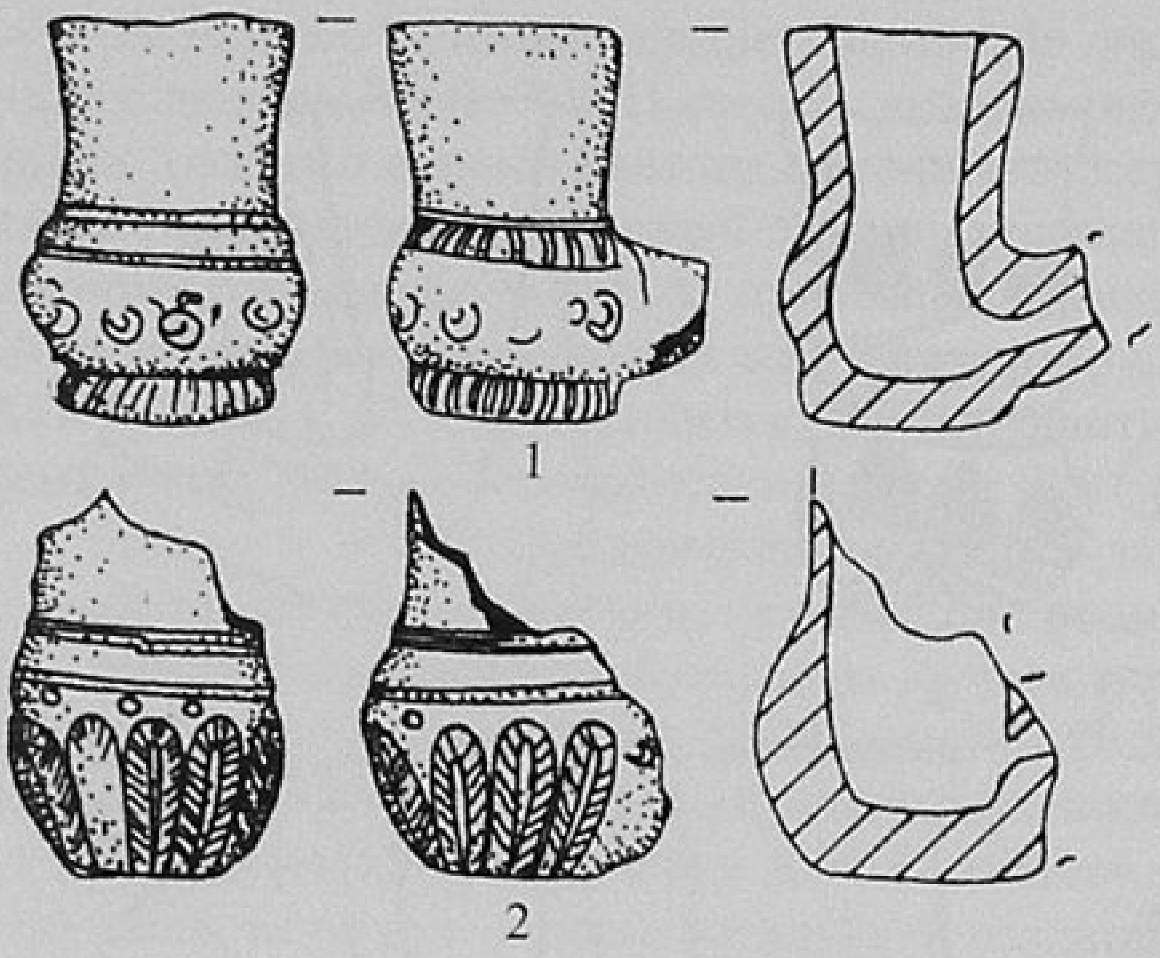
<u>Варіант 3</u> – глекоподібна чашечка з округлою, дещо загостреною нижньою частиною, невисокою циліндричною або конусоподібною (у поперечному розрізі) шиєю, ледь відігнутими назовні вінцями, діаметр яких менший за діаметр чашечки.

<u>Варіант 4</u> – глекоподібна чашечка з округлою, дещо загостреною нижньою частиною, циліндричною або конусоподібною (у поперечному розрізі) високою шиєю, відігнутими назовні вінцями.

<u>Варіант 5</u> – глекоподібна чашечка з нижньою частиною, зрізаною плоско, як денце; високою циліндричною (у поперечному розрізі) шиєю, відігнутими назовні вінцями (мал.19).

Мал.19. Люльки місцевого виробництва з варіантами глекоподібного типу чашечок.
Глина, формування, ритування, штампування, теракота.
1 – XVIII століття. 4,3х5,3х2,9 см. ПКМ-9862/КС-696;
2 – XVIII століття. 4,7х5,3х2,9 см. ПКМ-10883/КС-923;
3 – кінець XVIII століття. 5,0х5,4х3,4 см. ПКМ-2376/КС-319.
Дарунок музею від Вадима Щербаківського. **Місце віднайдення невідоме.** Полтавський краєзнавчий музей.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал.20.
Люльки з чашечкою глекоподібного типу.
Фаянсова маса, ритування, штампування.
Поселення Лящівка-1. Засулля Лубенського району Полтавської області. XVII століття.
Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації. Малюнок Тетяни Золотницької [92, с.89, рис.3:1,3]

Варіант 6 – глекоподібна чашечка з нижньою частиною, зрізаною плоско, як денце; високою циліндричною або конусоподібною (у поперечному розрізі) шиєю, ледь відігнутими назовні або прямими вінцями (мал.20).

Подібний тип у публікаціях називають та описують так: люлька *«видовженої тюльпаноподібної форми»*; *«округла нижня частина та циліндрична (трохи під конус) верхня»* [63, с.262 265; 114, с.116]; *«розширена округла нижня частина і майже циліндрична верхня частина, т. зв. «бутоноподібна форма»»* [114, с.118; 102, с.127], *«округла або тюльпаноподібної форми, з дещо відігнутим назовні вінцем»* [63, с.262 265; 114, с.116]; *«зігнуті під прямим кутом»* [63, с.262; 114, с.116 118]; *«у вигляді зігнутої трубки з трохи відігнутим вінчиком чашечки»* [114, с.118]; *«зігнута трубка з валикоподібним потовщенням по вершку»* [102, с.129].

Отже, спектр назв досить широкий, інколи за подібними описами неможливо уявити реальний вигляд виробу. Порівняння із зігнутою трубкою не завжди виправдане, бо формування виробу не має нічого спільного зі згинанням трубки; отвори в чашечці та відростку різного діаметра, з'єднуються під кутом, що ще більш віддаляє від аналогії з трубкою. Назва «бутоноподібна» – недостатньо конкретна, оскільки незрозуміло, форму бутонів яких квітів взято для порівняння. Зіставлення форми чашечки цього типу люльок із бутоном тюльпана є поширеним, проте зважаючи на те, що маємо справу з глиняними

виробами, доцільніше опиратися на аналогії з формами гончарного посуду, зокрема з глеком.

Цей тип найбільш поширений серед люльок місцевого виробництва. Більша частина їх – білого кольору, прикрашені штампуванням, відтискуванням коліщатком, ритуванням. Декор часто вкриває весь виріб. Тулійка має потовщення на кінці. Люльки з такою чашечкою виготовляли як відтискуванням у двочастинній формі (більшість), так і на гончарному крузі. Висота чашечок – 3 5 см, максимальний діаметр – близько 2 3 см, хоча трапляються й винятки. Переважали у XVIII столітті, хоча зустрічалися й раніше.

Тип II – характерна особливість цього типу – округла нижня частина, циліндрична шия, невиділені вінця.

Варіант 1 – з округлою нижньою частиною, циліндричною шиєю, висота якої не перевищує нижню частину. Цей варіант імітує форму турецьких люльок *«зіньківок»*, описаних вище.

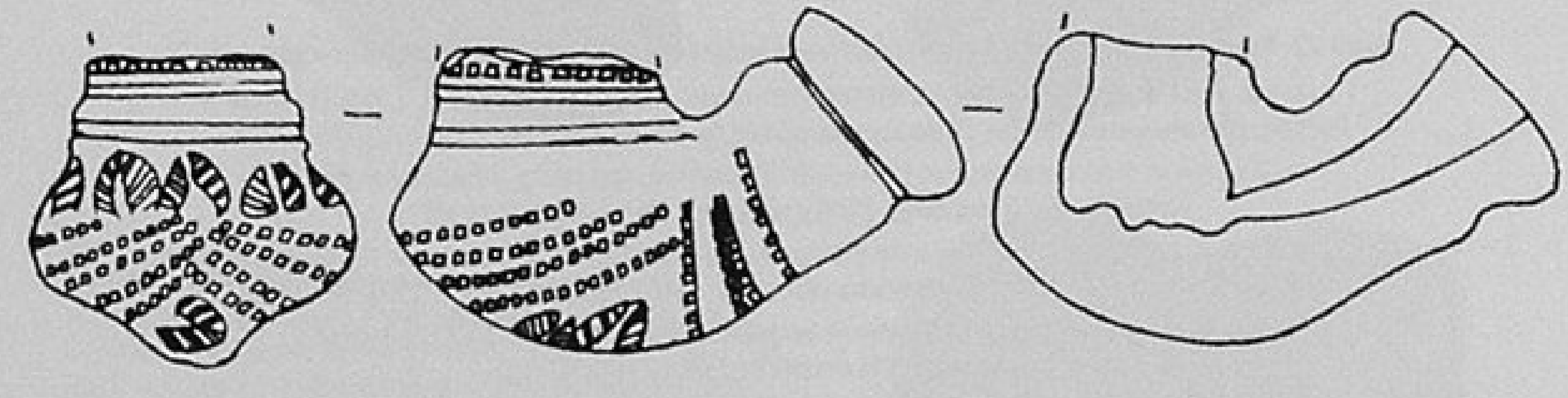
Варіант 2 – з округлою, дещо загостреною нижньою частиною, циліндричною шиєю, висота якої більша за нижню частину.

Варіант 3 – з нижньою частиною, загостреною на конус, циліндричною шиєю (мал.21).

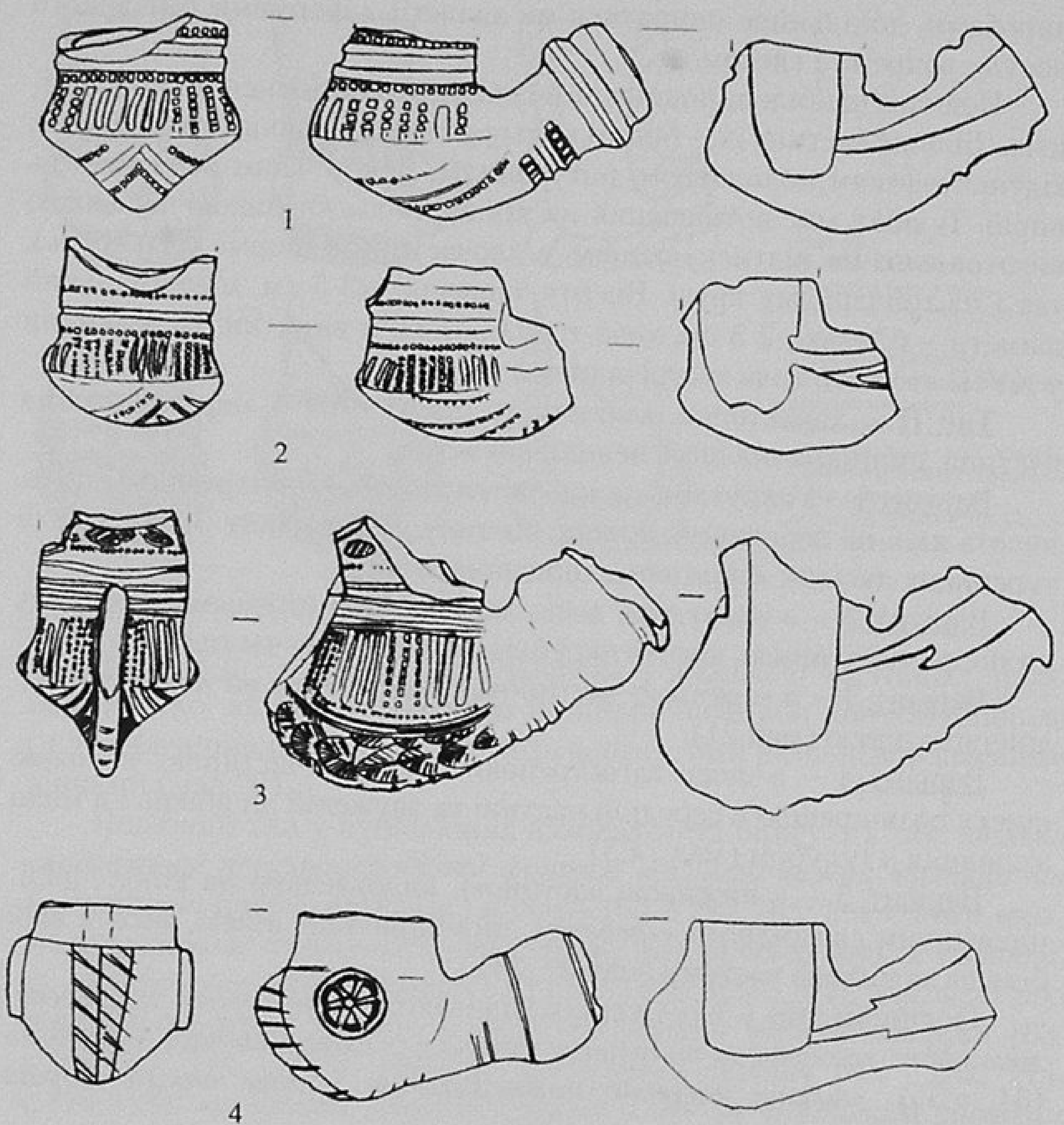
Варіант 4 – з дещо загостреною нижньою частиною, високою шиєю, розширеною в середній частині та звуженій до вінець і в місці з'єднання з тулубом (мал.14:3).

Варіант 5 – з нижньою частиною, видовженою на конус, доліплюванням своєрідного *«гребеня»*, циліндричною шиєю, висота якої більша за нижню частину (мал.22, 23).

Подібний тип у публікаціях називають та описують так: *«невелика, дещо загострена по центру чашечка із спіралевидним піддоном»* [64, с.55]; *«нижня частина напівсферична і лише трохи ширша*

Мал.21. Люлька. Глина, формування, ритування, штампування, відтискування коліщатком, теракота. 3,4х6,7х3,5 см. **Шевченки, Полтавський район, Полтавська область. XVIII століття.** Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-77946/КС-3907. Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал.22. Люльки II типу з різними варіантами моделювання нижньої частини чашечки.
1 – Глина, формування, ритування, відтискування коліщатком, теракота, 2,9х5,5х3,0 см. **Лиман, Диканський район, Полтавська область. XVIII століття.** ПКМ-12217/А-1242;
2 – Глина, формування, ритування, дублювання, теракота, 2,6х2,6х2,9 см. **Хутір Триби (Полтава). XVIII століття.** ПКМ-12013/А-1233/1;
3 – Глина, формування, ліплення, ритування, штампування, відтискування коліщатком, теракота, 4,8х6,6х3,1 см. **Лиман, Диканський район, Полтавська область. XVIII століття.** ПКМ-12217/А-1242/15;
4 – Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 3,0х5,4х3,1 см. **Полтавщина. XVIII століття.** ПКМ-2394/КС-337.
Полтавський краєзнавчий музей. Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

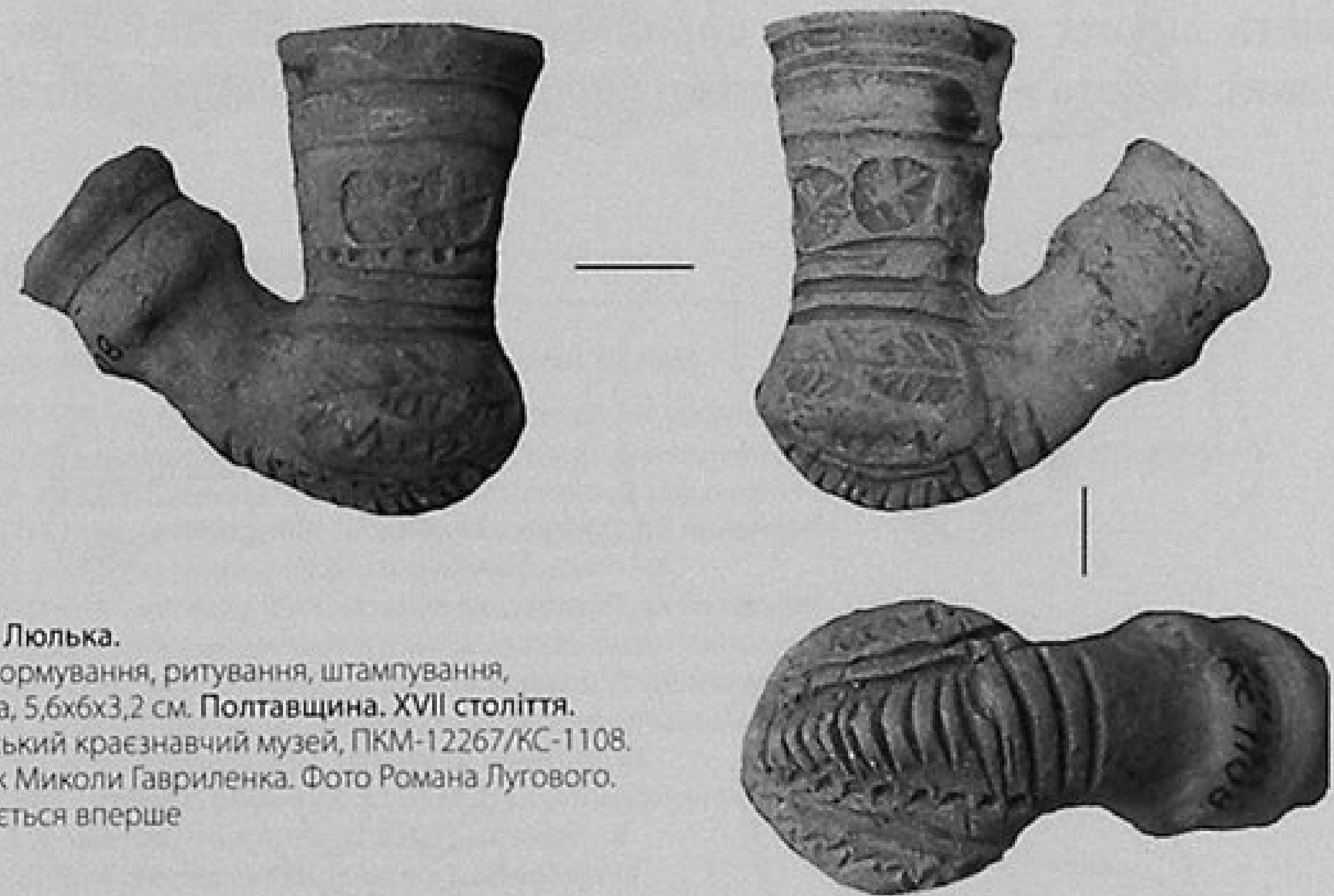
за верхню» [114, с.118; 101, с.130]; *«нижня частина мала, верхня циліндрична»; «невисока верхня частина і напівсферична нижня»* [114, с.118]; *«ківшоподібна»* [101, с.130]; *«циліндрична», «лійкоподібна»* [75, с.70]; *«чашечка зроблена бочонком»* [30, с.42]. Загалом це правильні описи, проте потребують конкретизації, яка й була врахована під час опису поданих варіантів типології, у характеристиці яких за основу взято подібність структурних елементів чашечки до геометричних фігур.

Цей тип має багато варіацій у формі. Зустрічаються люльки з поверхнею різних кольорів – від червоного до білого, оздоблені штампуванням, відтискуванням коліщатком, ритуванням, відтиснутим рельєфним орнаментом, який вирізався на формі. Орнамент наносили тільки на чашечку або ж вкривали ним увесь виріб. Тулійка має потовщення на кінці. Люльки з такою чашечкою виготовляли як відтискуванням у двочастинній формі (більшість), так і на гончарному крузі. Висота чашечок – 3 5 см, максимальний діаметр – близько 2,5 3,5 см, хоча були й винятки. Переважали у XVIII столітті, хоча зустрічалися й раніше.

Тип III – у вигляді половини еліпса або сфери.

Варіант 1 – у вигляді половини еліпса або сфери (мал.24:8).

Варіант 2 – у вигляді половини еліпса або сфери з малими прямими вінцями (мал.24:1).

Мал.23. Люлька.
Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 5,6х6х3,2 см. **Полтавщина. XVII століття.**
Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-12267/КС-1108.
Дарунок Миколи Гавриленка. Фото Романа Лугового.
Публікується вперше

Варіант 3 – у вигляді половини еліпса або сфери, чашечка яких звужується до вінець та в нижній частині.

Варіант 4 – у вигляді половини еліпса або сфери з прямими або відігнутими вінцями.

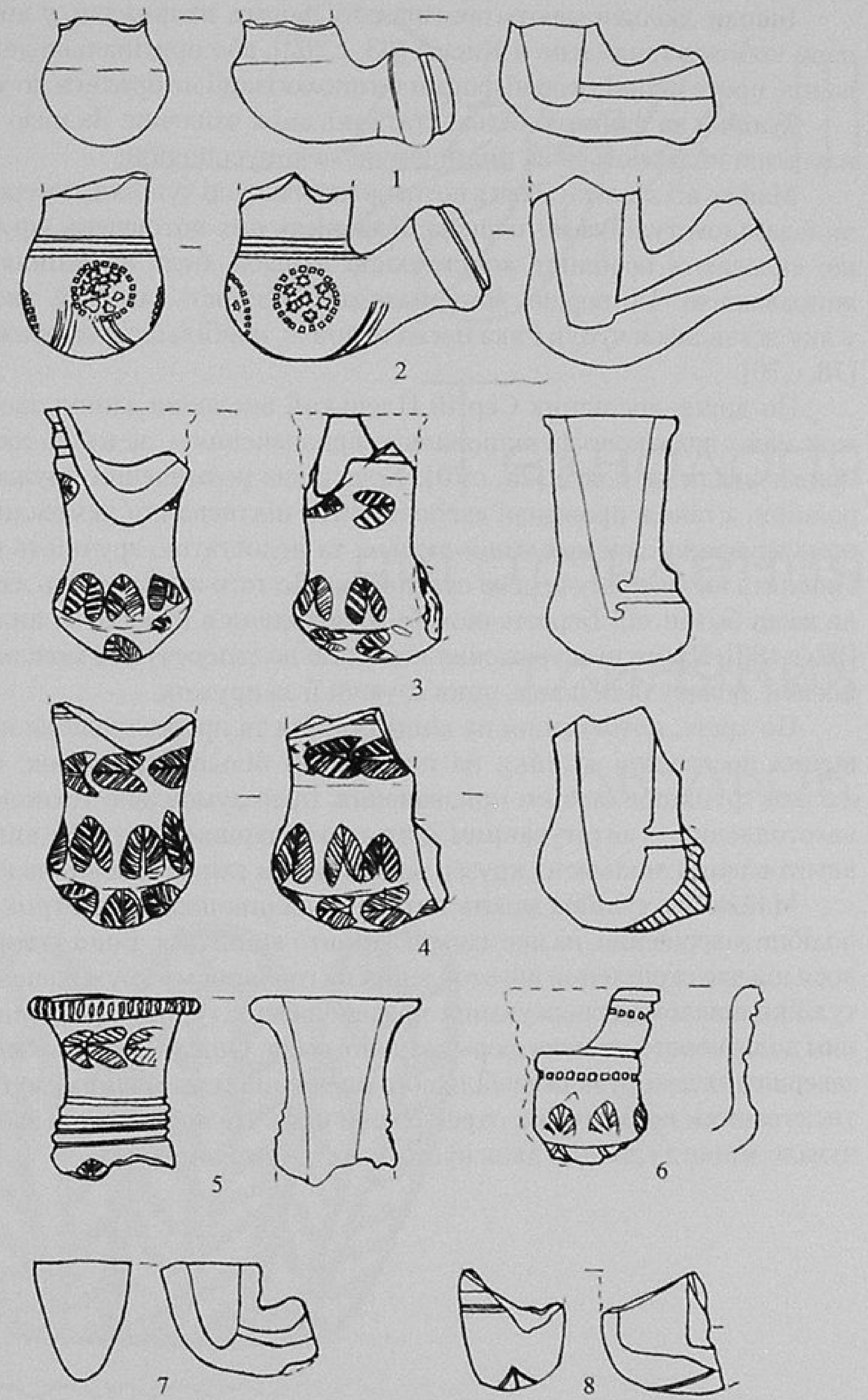
Подібний тип у публікаціях називають та описують так: *«воронка циліндричної форми, звужена до місця скріплення її з чубуком»* [87, с.71]; *«вузька чашечка, що розширюється доверху, плавно переходить у чубук, сильно завужена у місці сопряження з ним»* [68, с.55]; *«бутоноподібна форма»* [114, с.118]. На жаль, ці описи фактично не дають уявлення про форму чашечки, тому, як і в попередньому випадку, вважаю доцільнішим використання описів на основі подібності до геометричних тіл.

Цей тип має незначну кількість варіантів: люльки різняться ступенем відхилення вінець, місцем розміщення максимального діаметра чашечки, оформленням нижньої частини. Зустрічаються люльки з поверхнею різних кольорів, проте переважають чорні. Декор не вкриває весь виріб. Частіше застосовується ритування. Тулійка має потовщення на кінці. Висота чашечок – 2 3,5 см, максимальний діаметр – близько 2 см, хоча відомі й винятки. Побутували впродовж XVII – на початку XVIII століття.

Тип IV – конусоподібні, з округленою нижньою частиною (мал.24:7).

Варіацій в описах цього типу чашечок не зафіксовано. Люльки такого типу частіше недекоровані, іноді мають потовщення на тулійці. Бувають сірого, чорного та коричневого кольорів. Розміри мають невеликі: висота – 2 3 см, діаметр чашечки наближається до 2 см.

Мал.24. Люльки зі збірки Полтавського краєзнавчого музею.
1 – Глина, формування, полива, 2,4х4,3х2,5 см. **XVII століття.** ПКМ-9869/КС-703/2;
2 – Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 3,6х5,2х2,9 см. **XVII століття.** ПКМ-2382/КС-325;
3 – Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 4,3х3,3х3,0 см. **Чернечий Яр, Полтавська область. XVIII століття.** ПКМ-16028/А-1892/3;
4 – Глина, формування, штампування, теракота, 4,9х2,9х2,3 см. **Чернечий Яр, Полтавська область. XVIII століття.** ПКМ-16028/А-1892/1;
5 – Глина, формування, ритування, штампування, відтискування коліщатком, теракота, 3,6х3,1 см. **Чернечий Яр, Полтавська область. XVIII століття.** ПКМ -16028/А-1892/1;
6 – Глина, формування, ритування, штампування, відтискування коліщатком, теракота, 2,7х1,8х3,4 см. **Хутір Триби (Полтава). XVIII століття.** ПКМ-12013/А-1233/2;
7 – Глина, ліплення, теракота, 2,2х2,8х2,0 см. **XVII–XVIII століття.** ПКМ-164/А-164/2;
8 – Фаянсова маса, формування, ритування, 2,2х2,4х2,2 см. **Хутір Триби (Полтава). XVII століття.** ПКМ-5554/А-229/150.
Місце віднайдення невідоме (1, 2, 7). Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Інколи люльки мають оригінальну форму, наприклад, у вигляді пари чобітків (знайдено в Києві) [63, с.262], або оригінальне декорування, проте індивідуальні форми в типологізації не бралися до уваги.

Тулійки за формою більш статичні, аніж чашечки. За цією ознакою вони поділяються на циліндричні та конусоподібні.

Майже всі люльки мають потовщення на кінці тулійки, посередині, чи й загалом тулійка потовщена. Наявність цих потовщень, пружків, що складають особливу конструкцію люльок, була функціонально виправданою. По перше, вони надавали міцності саме тій частині, у яку вставлявся чубук і яка несла основне, найбільше навантаження [78, с.70].

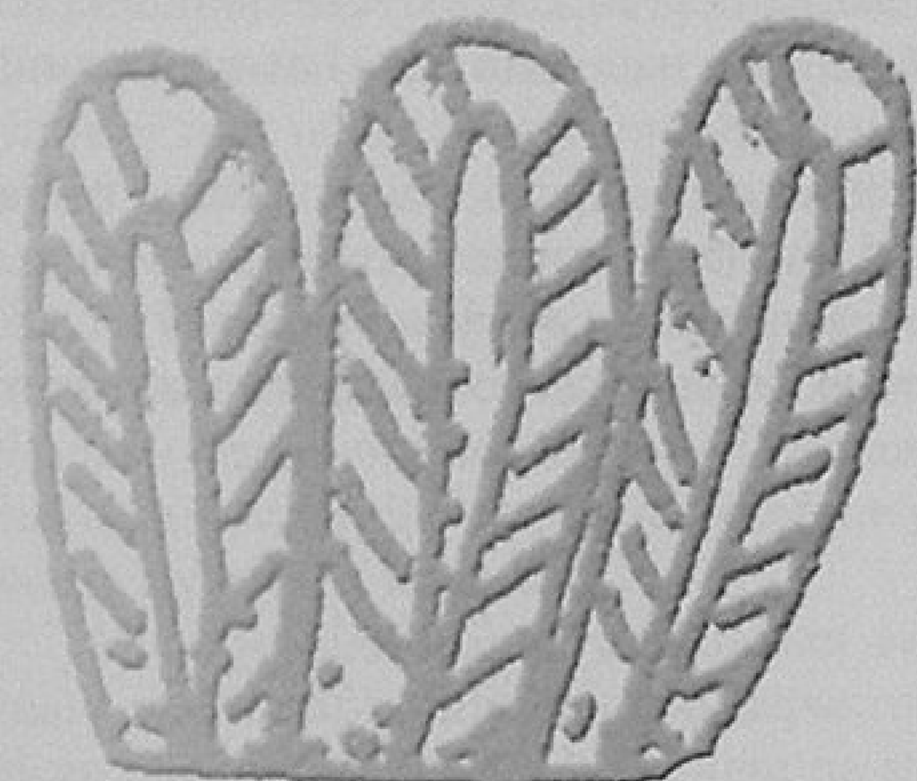
По друге, дослідник Сергій Плецький висловив здогад, що пружок мав і додаткове функціональне призначення – за нього люльку прив'язували до пояса [78, с.70]. Хоча різне розміщення пружків, їх розміри, а також проведені експерименти підтвердили неможливість прив'язування окремих типів люльок та недостатню зручність цього і роблять висловлену версію сумнівною. До того ж, більшість люльок на місці битви під Берестечком було знайдено в шапках за вилогою [92, с.180]. Проте ці зауваження повністю не заперечують можливість носити люльку біля пояса, прив'язуючи її за пружок.

По третє, потовщення на кінці тулійки та пружкоподібне потовщення посередині тулійки на переважній більшості люльок, окрім люльок функціонального призначення, було зумовлене технологією виготовлення – витягуванням його на гончарному крузі (у випадку виготовлення люльок на крузі), вивертанням глини назовні на краях.

Майже 7% тулійок мають витягнуте, клиноподібне чи трикутноподібне завершення, на яке чашечка нібито кріпиться. Воно утворювалося під час скріплення виготовлених на гончарному крузі чашечки та тулійки шляхом загладжування зрізаної навскіс тулійки або доліпленням додаткового шматка формувальної маси. Опісля дещо потовщене завершення декорували здебільшого поєднанням ритованих смуг і відтискуванням коліщатком, окреслюючи його. Це потовщення забезпечувало міцне з'єднання двох пустотілих частин виробу.

Розділ III

Технологія виготовлення глиняних люльок

Характерною особливістю розвитку цехового ремесла впродовж середини XVII – XVIII століття була спеціалізація гончарів на виготовленні певного виду продукції. Зокрема, були посудники, мисошники, цегельники, кахельники [82, с.82]. Проте люлькарів як окремої професійної ремісничої групи за етнографічними чи писемними джерелами не зафіксовано.

Єдину згадку, яку вдалося віднайти, вміщено в праці Дмитра Яворницького, у споминах старого козака про Нову Січ: *«У їх* [козаків запорожців. – О.К.] *були і особі майстри, що люльки робили»* [120, с.253]. Етимологічний словник української мови пояснює слово *«люлькар»*, як *«власник фабрики, на якій виготовляли люльки»* [55, с.326]. Проте спеціалізованих фабрик з виготовлення люльок в Україні не було взагалі. На окремих підприємствах XIX століття виготовляли люльки. Наприклад, на заводі в Глинську, що в Жовквівщині, 1838 року кераміст Фрідріх Вольф запатентував виготовлення так званої *«червоної турецької люльки»* [113, с.170]. Але такі випадки були поодинокими. Отже, люлькарем у народній мові називали лише майстра з виготовлення люльок.

Тим часом, у виробництві люльок з дерева відомі назви спеціалістів. Зокрема, існував розподіл між тими, хто виготовляв люльки, – *«трубочниками»*, і тими, хто робив чубуки, – *«чубучниками»* [79, с.28].

У цьому розділі відтворено процес виготовлення глиняних люльок за матеріалами Полтавщини.

3.1. Приготування формувальної маси

Виготовлення люльок мало чітко визначені, взаємо пов'язані технологічні етапи:

1) підготовка сировини;
2) формування виробів;
3) обробка та декорування зовнішньої поверхні;
4) сушіння;
5) випалювання.

На території сучасної України наявні значні родовища глин. Зважаючи на такі потужні запаси, на українських землях на початку XX століття діяло майже 700 осередків із виготовлення глиняних виробів [66, арк.33].

У Полтавщині переважають строкаті глини, поклади яких можна обмежити з одного боку містами: Суми–Лубни–Полтава, а з другого – Слов'янськ–Харків. У басейнах рік Десна, Супой і в нижніх течіях Сули, Псла, Ворскли строкаті глини відсутні.

Глини різняться між собою за фізико хімічними показниками, які й визначають їх основні властивості. Різниться й мінеральний склад глин: у них переважає глиниста речовина, наявні непластичні природні домішки (пісок, польовий шпат, слюда, оксиди й гідрооксиди заліза), а також органічні домішки. Залізисті глини містять окисли заліза, частіше Fe_2O_3, які можуть досягати 10% [31, с.594]. Вироби з таких глин вирізняються червоним кольором з різними відтінками. Люльки червоного кольору, які можна віднести до українського виробництва (за матеріалами з Полтавщини), становлять 3% серед опрацьованих музейних колекцій.

Під час відбирання глини для виготовлення люльок особливу увагу звертали на дві основні характеристики сировини: її пластичність і вогнетривкість. Зважаючи на мініатюрність таких виробів, як люльки, глина мала бути достатньо пластичною. Зі зменшенням плас

тичності виріб виходить більш товстостінний та більший за розмі рами, грубіший. Вогнетривкість – здатність виробу протистояти, не деформуючись, дії високих температур – важлива внаслідок основ ного призначення люльок; вона залежить від хімічного складу глини. Таким вимогам відповідають каолінові глини. Підтвердженням цього є висновки лабораторних досліджень. Так, у статті Андрія Чеканов ського та Лесі Чміль подано результати хімічного аналізу формуваль ної маси люльок [115, с.103]. Дослідники відібрали для лабораторного аналізу кілька люльок, знайдених у горнах у Києві. Встановлено, що люльки виготовлено з каолінових глин (75 90 %), які включали час точки природних домішок – мінералів: кварцу, окислу та гідроокислу заліза, магнетиту, гематиту, рутилу, циркону. Найбільші частки міне ралів не перевищували розмір 0,3 мм. За публікаціями знахідок із Середнього Подніпров'я можна зробити висновок, що там перева жали люльки, *«виготовлені з білої глини»* [26, с.81]. Те ж саме зазна чено й у публікаціях матеріалів з інших регіонів: Києва [114, с.116; 63, с.262, 263], Зіньківського замку (Хмельницька область) [34, с.36], Трахтемирова [35, с.133, рис.3:10,17], Чигирина [80, с.159]. Тобто, від кинувши неправильне формулювання, зазначимо, що люльки виго товляли, власне, не з білої глини, а з глини зі значним вмістом каолі ніту, який після випалювання дає білий колір різних відтінків. В огля нутих місцевих колекціях здебільшого фіксуються білі за кольором люльки (143 шт.).

У зв'язку з вищевикладеним, зверну увагу дослідників на той факт, що в поодиноких публікаціях, автори яких порушують питання технології виготовлення люльок, як правило, зазначається, немовби люльки виготовлено з *«добре відмуленої»* чи *«добре відмученої»* глини [36, с.135; 102, с.127]. Проте *«відмулювання»* й *«відмучування»* – тотожні терміни, які позначають один і той самий технологічний процес. Для виготовлення люльок на українських землях майстри не застосовували відмучування, оскільки якісна початкова сировина цього не потребувала, й це не покращувало суттєво функціональ них характеристик виробів. Можливо, подібна технологія була прикметною для чужоземного виробництва люльок, але відповідні дослідження вчені України ще не проводили. Відмулення застосову вали лише під час виготовлення люльок у гіпсових формах, оскільки в цьому випадку застосовувалася рідка формувальна маса.

Більшу частину місцевих люльок виготовлено з високоякіс ної глини *«побілу»*, яка не потребує відмулювання; це голубувато попеляста найбільш вогнетривка пластична глина, яка після випалю

вання набуває білого кольору [83, с.18]. Зайвість для неї відмулювання підтверджується лабораторними експериментами вчених, етнографіч ними даними й виробничою практикою сучасних гончарів.

Після видобування глина ще не має необхідних технологічних властивостей. Для виготовлення будь якого гончарного виробу гон чарям необхідно приготувати однорідну формувальну масу. Цього досягали розмочуванням, перемішуванням, перебиванням, струган ням, розминанням і пересіканням глини. На завершення підготовки майстри розривають шматки глини руками, а потім різко, із силою їх з'єднують, б'ючи один об один, у результаті чого глина ущільнюється і в ній зникають повітряні порожнини [83, с.35, мал.19].

Властивості глин також покращуються вилежуванням. Після того, як глина пролежала у спеціально відведеному для вилежування міс ці певний час (мінімум 2 3 місяці), з неї вибирали сторонні домішки.

Формувальна маса для виготовлення гончарних виробів частіше складалася з глини чи суміші кількох глин, штучних домішок. Основ ною природною домішкою в глині, яка використовувалася для при готування формувальної маси, був пісок. У публікаціях трапляються твердження, немовби формувальна маса для виготовлення люльки повинна містити 20 25% домішок у вигляді шамоту, піску [98, с.25]. Проте вони не підтверджуються практикою гончарної роботи в Україні: вироби настільки малі й тонкі, що відпадає потреба в домішках, адже їх головне призначення – тримати форму під час сушіння та випа лювання виробів. На це вказують і інші дослідники, зазначаючи, що глина має містити мінімальний природний вміст піску [36, с.135]. Люльок із домішками піску у формувальній масі серед оглянутих колекцій Полтавщини візуально виявлено лише чотири. Цю мізерну кількість можна пояснити тим, що домішки помітні лише на зламі фрагментів люльок; а крім того, це може бути природний вміст піску в глині.

Отже, підготовка глиняної формувальної маси для виготовлення люльок відбувалася традиційно, як для інших глиняних виробів. Май стри використовували здебільшого глини, що містили каолініт, з міні мумом природних домішок. З огляду на вузький ринок збуту, довговіч ність виробів, періодичним виготовленням люльок займалися гончарі, які спеціалізувалися на інших видах гончарної продукції.

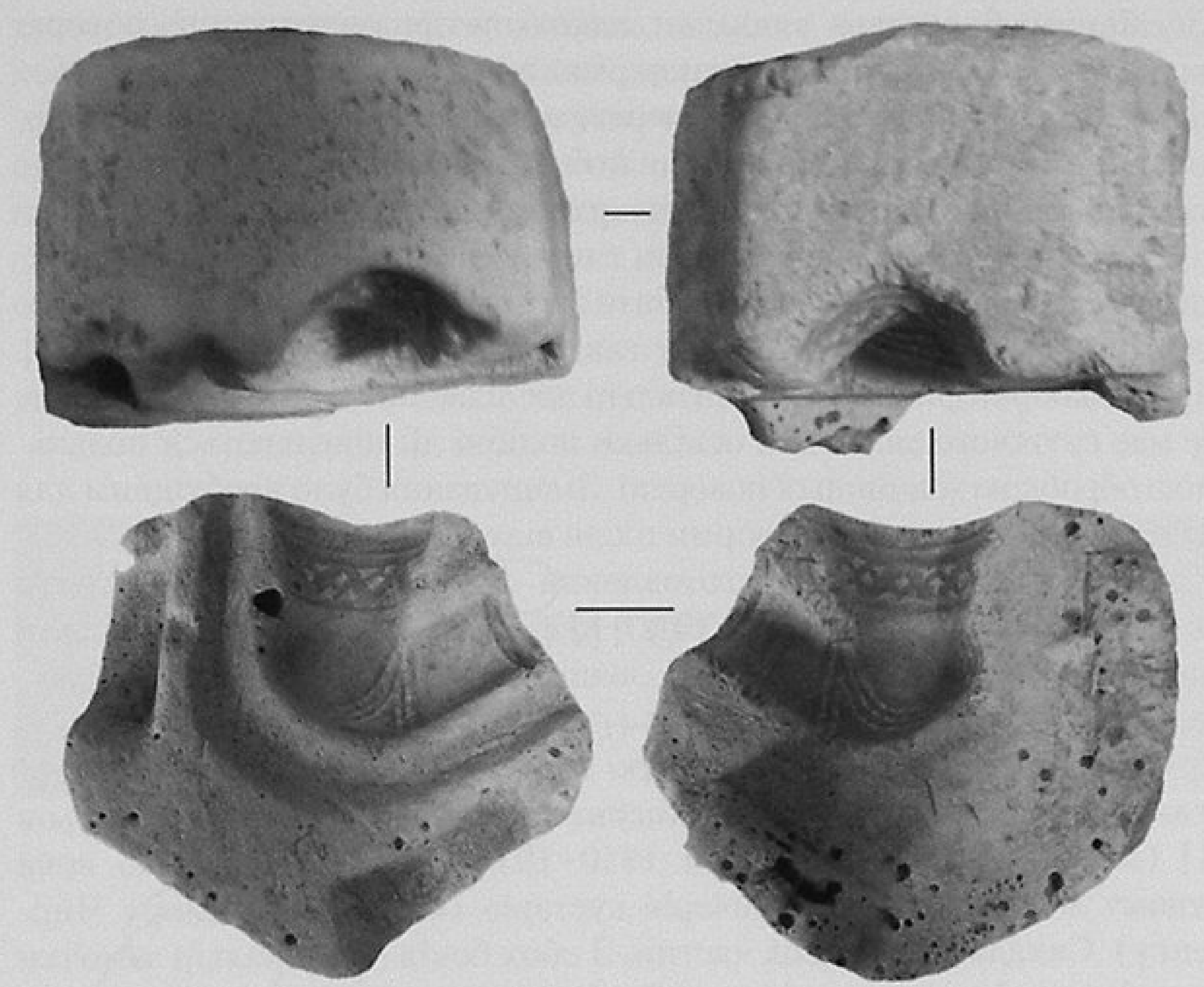
3.2. Виготовлення у формі

Люльки виготовляли трьома способами: формуванням у двочастинній формі, формуванням на гончарному крузі, ліпленням. Під час огляду виробів з метою визначення способу їх виготовлення було виявлено: 67% сформовано у двочастинній формі, 32% сформовано на гончарному крузі і приблизно 1% виліплено. Ці показники засвідчують достатньо високий відсоток виготовлених на гончарному крузі люльок з території Полтавщини.

Найбільш поширений спосіб виготовлення глиняних люльок – формування їх у формах. Ознаками виготовлення люльок у формі є наявність швів на виробах, що утворювалися в місцях, де частини форми прилягали одна до одної (мал.20:4; 7:7; 12:1,2; 15:3), а також ідентичні за формою й рельєфним орнаментуванням вироби.

Дослідники гадають, що форми для продукування люльок робили з дерева, глини, металу [68, с.13], пізніше, у XIX – на початку XX століття, з гіпсу, алебастру. Форму робили за моделлю, якою слугувала будь яка люлька. Зроблені в ній вироби були дещо меншими за оригінал. Форми могли складатися з кількох частин, які щільно прилягали одна до одної [68, с.13; 88, с.56, 60]. Дослідження конструктивних особливостей люльок, виявлених у Полтавщині, свідчить, що таких частин було не більше двох.

На жаль, відомо лише кілька знахідок форм XVII–XVIII століть для виготовлення люльок. Під час розкопок 2002 року в Чернігові керамолог Лариса Виногродська виявила половину форми для відтискування люльок [37, с.89, рис.3]. Вона становить собою глиняний брусок майже квадратної форми, 6,0х5,0х2,1 2,3 см. На одному боці – відтиск люльки з глечикоподібною чашечкою, без вирізаних елементів орнаменту, а на іншому – різновеликий хрест, який дослідниця вважає знаком майстра.

Мал.25. Гіпсова форма для виготовлення люльок.
Гіпс, формування, 12х7х8 см. **Опішне, Полтавська губернія. 1910-1915.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН -7230/Г-190; КН-7230/Г-189. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал.26. Експериментальні люльки, виготовлені в гіпсовій формі.
Експеримент проведено в Палеоетнографічній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
Гончар – Олена Мороховець. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Форми були двох видів: з гладкою та орнаментованою поверхнею [68, с.53]. Останні містили вирізаний негатив орнаменту на обох половинках форми [91, с.146] переважно у вигляді великих рельєфних виступів (дрібні візерунки були б утрачені під час формування та наступної обробки зовнішньої поверхні).

Частини форми заповнювали глиною і з'єднували. Деякі дослідники зазначають, що майстри нібито змащували внутрішню поверхню форми, щоб забезпечити більшу гладкість стінок виробу [36, с.135]. Проте лабораторні експериментальні дослідження підтвердили, що це не має суттєвого значення, оскільки подібні дії нівелюються подальшою обробкою зовнішньої поверхні. Змащування було необхідним для полегшення відкривання форми після відтискування виробу.

У XIX столітті для виготовлення форм почали застосовувати нові матеріали (наприклад, гіпс) [52, с.79]. Люльки виготовляли способом лиття, коли у форму заливали розведену водою формувальну масу – шлікер.

У фондах Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному зберігається гіпсова форма для відливання люльок [1] (мал.25). Учені датують її 1910–1915 роками. Належала вона одному з опішненських гончарів кустарів (ймовірно, Федору Чирвенку). Складається з двох частин. З обох боків – спеціальні замочки для чіткого фіксування форми й щільного прилягання частин одна до одної. Заливання шлікера здійснювали через отвір у бічній стінці форми, яка відповідає місцю завершення тулійки. У цій формі могли виготовляти люльки з глекоподібною формою чашечки.

У гіпсових формах зайва волога вбиралася формою. Такий спосіб виготовлення був експериментально підтверджений у Палеоетнографічній лабораторії Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному (мал.26).

Так формували об'ємний виріб. Потім з нього видаляли зайву глину, підправляли внутрішні порожнини тулійки й чашечки. Кільцеві сліди на стінках ємності для тютюну свідчать про видалення зайвої глини рухами по колу. Округлою паличкою діаметром 2 4 мм між ними протикали отвір. Вологою ганчіркою загладжували шов [68, с.13]. У загальній кількості опрацьованих люльок виявилося 42,6% виробів із ретельно загладженим швом; 47,7% виробів мають виразні сліди шва, а 9,7% – містять ледь помітні сліди формування. Деякі люльки мають шви, зміщені щодо осі симетрії. Хибною є думка археолога Андрія Чекановського [114, с.116], немовби наявність

такого зміщеного шва на однакових люльках є ознакою виготовлення їх за один виробничий цикл. Адже шов зміщується внаслідок того, що частини форми неоднакові або у випадку нещільного прилягання їх одна до одної. Тому несиметричний шов буде з'являтися на всіх люльках, виготовлених у цій формі, й не обов'язково за один цикл.

3.3. Виготовлення на гончарному крузі

Ознаками, які засвідчують виготовлення окремих частин люльки (чашечки та тулійки) на гончарному крузі, є: відсутність шва від двочастинної форми, наявність швів (відбиття) тулійки по лінії її прикріплення до чашечки, тонкі кільцеві лінії від круга на поверхні незагладжених люльок, концентричне ритування, подібність форми чашечки певної групи люльок до посуду та подібність їх виготовлення (мал.24:4). На основі цих ознак встановлено, що 32% опрацьованих люльок виготовлено на гончарному крузі.

У Палеоетнографічній лабораторії Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному було проведено експеримент з виготовлення люльок на гончарному крузі (гончар – майстер Науково дослідного відділу археологічної кераміки музею заповідника Олена Мороховець). Було виготовлено чотири люльки (мал.27). Тулійку та чашечку гончарі витягують окремо. Виготовлення на гончарному крузі чашечок подібне до гончарювання посуду *«монетки»* (глечика, горщика). Виготовлення тулійки люльки можна порівняти з гончарюванням тулійки ринки, яку виготовляли окремо

від посудини, а потім доліплювали. Вона була лише більшою за розмірами й мала переважно циліндричний отвір, який відповідно до функціонального призначення розширювався до посудини, а не навпаки, як у люльки, проте її форма (циліндр з потовщенням на кінці, по якому часто проводили ритовану лінію) та спосіб виготовлення були ідентичними. Потовщення на кінці тулійки та пружкоподібне потовщення на її центральній частині, які виявлено на більшості люльок, окрім функціонального призначення, зумовлені витягуванням її на гончарному крузі, «вивертанням» глини назовні по краях. Тулійки в усіх чотирьох випадках доводилося підрізати, бо були задовгі. Ймовірно, їх підрізали навскіс, оскільки при прямому зрізанні необхідно використовувати додатковий шматок глини для прикріплення тулійки до чашечки.

На деякий час окремі частини залишали для того, щоб глина підтугла. На стадії формування цілого виробу спочатку обрізали плоске денце чашечки, доліплювали тулійку. Під час експерименту у першому випадку тулійку прикріпили, використавши додатково глину на нижню частину чашечки, сформувавши її трикутне завершення, а у другому випадку тулійку зрізали навкіс і прикріплювали без доліплювання додатковим шматочком глини. Для виготовлення округлої форми нижньої частини чашечки її заокруглювали, видавлюючи глину назовні пальцями. У тулійці проколювали отвір. Випадок знаходження вже випаленої люльки, у якої не було отвору, зафіксовано в Києві [114, с.119].

Виготовлені на гончарному крузі люльки мають більшу товщину стінок, ніж виготовлені у формі. Виготовлення у формі займало менше часу, проте воно доцільне при масовому виготовленні, що для нашої території не характерно, оскільки подібні вироби у великих кількостях не трапляються, та й не було потреби в їх масовості в кожному гончарному осередку.

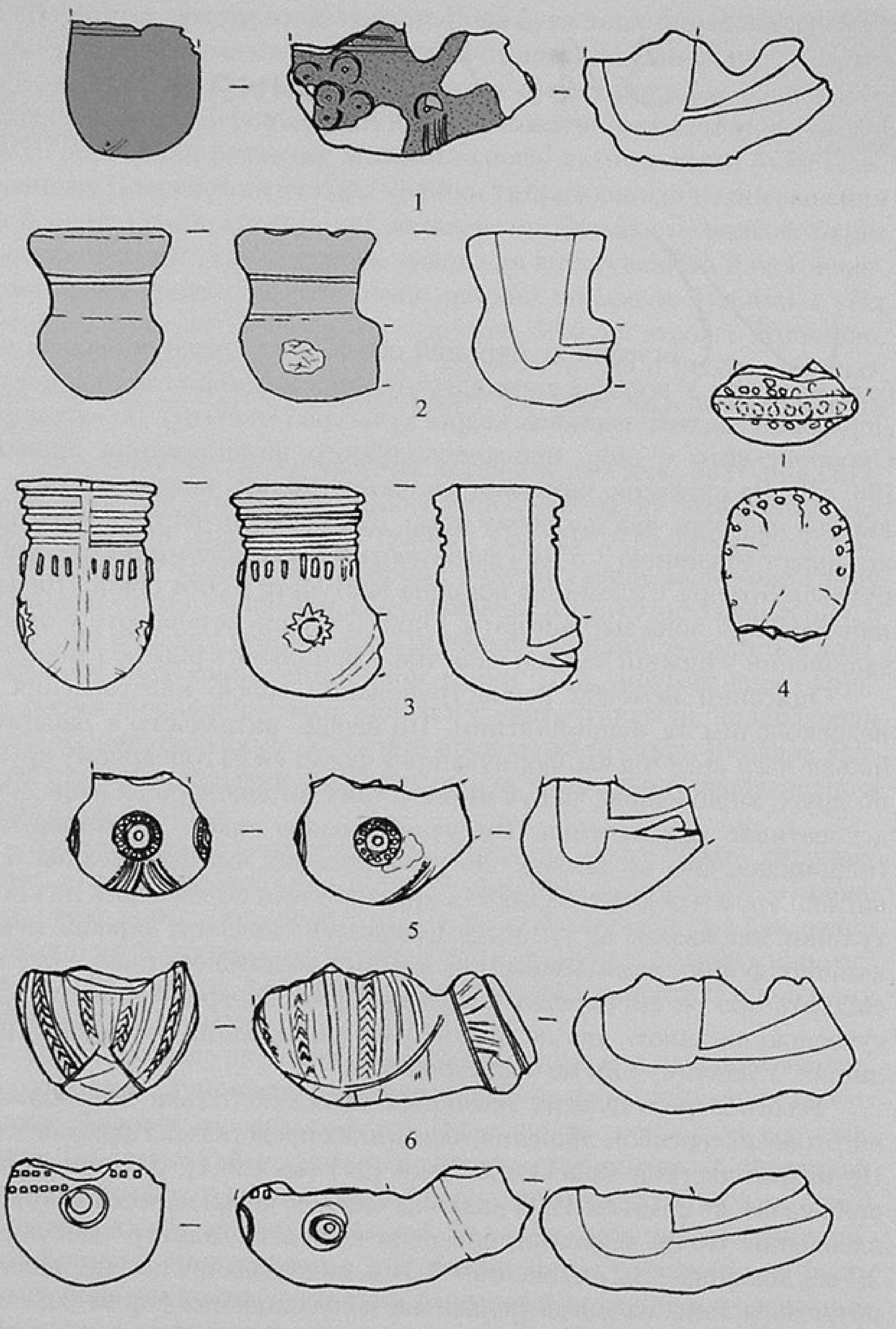
Отже, люльок на гончарному крузі виготовляли вдвічі менше, аніж у формах. Зумовлено це довготривалістю функціонування такого виробу. Чоловік міг використати лише кілька люльок за все своє життя. Це суттєво обмежувало їх масове виробництво. У невеликих селах і містечках гончарі порівняно рідко виготовляли люльки: лише за потреби та в незначній кількості. За таких умов потреби виготовляти форму й продукувати в ній значну кількість виробів не було, а тому майстри використовували гончарний круг для виготовлення структурних частин люльки.

3.4. Ліплення

Ліплення як окремий спосіб виготовлення люльок не було масовим. У порадах щодо виготовлення виробів з глини доцента Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв Володимира Скворонського є опис неправдоподібного виліплювання люльок [98, с.8]. За вигадкою науковця, спочатку ліплять нижню частину у вигляді чашечки, яка має збоку отвір. Для верхньої частини розкачують пласт товщиною 3 5 мм і загортають у нього соломинку для майбутнього отвору. Соломинка повинна виступати з обох боків. Під час випалювання вона має вигоріти. Один її кінець вставляють у отвір, залишений у нижній частині чашечки, і заліплюють рідкою глиною.

Описаний немовби реконструйований спосіб виготовлення є недосконалим та неприйнятним. По перше, витрачається набагато більше часу, аніж під час формування у формі чи на гончарному крузі; по друге, виріб навряд чи був міцним, тому міг виконувати лише суто декоративне призначення. Відсутність ознак такого виготовлення (наприклад, шва на тулійці, що утворився під час формування її у вигляді трубочки), неможливість виготовлення потовщення на кінці тулійки, яке наявне на тулійках переважної більшості виробів; отвір конічної форми, який неможливо зробити соломиною тощо – усе це свідчить про те, що описаний Володимиром Скворонським спосіб є сучасною вигадкою, яка не ґрунтується на народних гончарних традиціях. У давнину ним не користувалися.

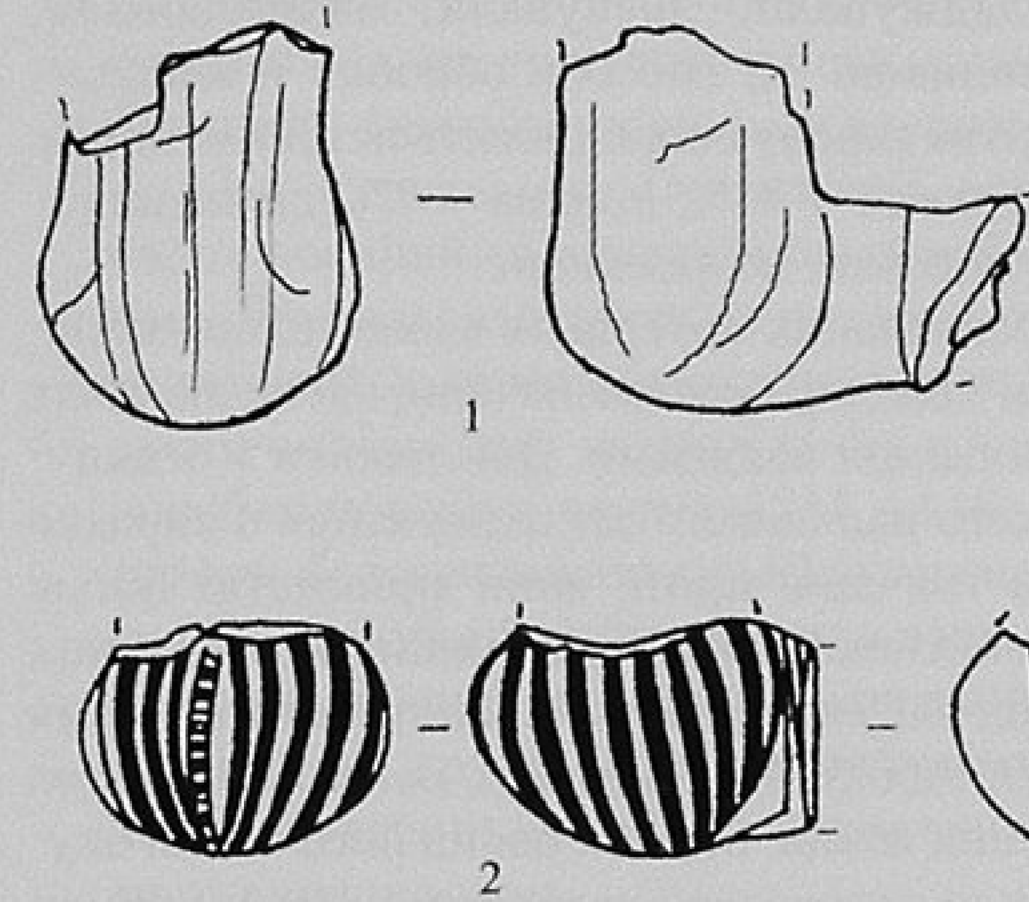
Усього в полтавських колекціях виявлено тільки дві люльки, виготовлені способом ліплення, одна з яких представлена фрагментом. Це нижня частина чашечки люльки [21] (мал.28:4). З'єднувальних швів на ній не помітно. На її виділене округле ребро нанесено округлі вдавлення. Колір червоний, поверхня шерехата, діаметр чашечки – 2,7 см, довжина – 3,2 см, висота – 1,3 см, випалювання погане, люлька потріскана. Інша маленька люлька має конусоподібної форми чашечку (мал.24:7) [20], неорнаментована, колір білий, поверхня шерехата,

діаметр вінець чашечки – 2,0 см, довжина – 2,8 см, висота – 2,2 см. Оби дві люльки не використовували. На це вказує відсутність слідів кіптяви.

Люльки, виготовлені ліпленням, відомі й на інших територіях. Зокрема, з Чигирина походить кілька люльок, виготовлених без форм, що їх дослідники з незрозумілих причин називають «саморобки», можливо, вважаючи, що власник ліпив їх для себе сам. Датовано їх XVI – початком XVII століття [42, с.157].

Залежність між технологічними прийомами виготовлення та роз мірами виробів, на відміну від московських матеріалів [87, с.60] та ана логічно вітебським люлькам [67, с.56], не виявлено. Вироби різняться за розмірами винятково залежно від часу та місця виготовлення, а не від того, яким способом їх зроблено.

Мал.29.
Люльки, оздоблені лініями червіньки (1) **та побілу** (2). Фрагменти.
1 – Глина, червінька, формування, писання, теракота, 2,9х4,2х2,7 см. **XVII століття.** ПКМ-10888/КС-928.
2 – Глина, побіл, формування, мальовка, 1,9х3,0х2,9 см. **Кінець XVIII століття.** ПКМ-2397/КС-940.
Місця віднайдення невідомі.
Полтавський краєзнавчий музей.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал.28. Люльки зі збірки Полтавського краєзнавчого музею.

1 – Глина, формування, ритування, штампування, полива, 2,7х4,7х2,7 см. **Полтава. XVIII століття.** ПКМ-48888/КС-2386;
2 – Глина, формування, ритування, полива, 3,1х2,7х2,4 см. **Місце віднайдення невідоме. XVII–XVIII століття.** ПКМ-9869/КС-703/1;
3 – Глина, формування, ритування, теракота, 4,2х3,2х2,6 см. **Полтава, Соборний майдан. XVII століття.** ПКМ-5561/А-257/29;
4 – Глина, ліплення, теракота, 1,3х3,2х2,7 см. **Місце віднайдення невідоме. XVII–XVIII століття.** ПКМ-165/А-165;
5 – Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 2,2х3,3х2,5 см. **Полтава, Соборний майдан. XVII–XVIII ст.** ПКМ-5561/А-257/30;
6 – Глина, формування, ритування, лискування, теракота, 2,9х5,9х3,2 см. **Кишеньки, Кобеляцький район, Полтавська область. XVIII століття.** ПКМ-37796/А-2337;
7 – Фаянсова маса, формування, ритування, штампування, відтискування коліщатком, лискування, 2,0х5,5х3,1 см. **Річка Коломак. XVII століття.** ПКМ-5581/А-290. Частково публікувалися без легенди в статті [61, с.62-74, мал.1]

3.4. Обробка та декорування зовнішньої поверхні

Люльки **загладжували, лискували, задимлювали, ангобували та покривали поливою**. Ці способи обробки й одночасного декорування всієї поверхні виробу співвідносяться таким чином: загладжування – 57%, лискування – 31%, полива – 7%, димлення – 5%, суцільного ангобування поверхні не виявлено.

Більшість люльок з опрацьованих матеріалів мають сліди загладжування (57%). Дослідники неодноразово зазначали, що на люльках іноді помітно сліди вигладжування пальцями. Дві люльки з огляну тих дійсно мають сліди легкого пальцевого загладжування з виразно помітними слідами пальців гончаря, проте вони прикметні більш шерехатою поверхнею, яка вирізняється з поміж інших загладжених виробів. Це зафіксовано й під час експериментального виготовлення люльок. Гончар пальцями вигладжував поверхню, особливо нижню частину чашечки після зрізання денця чи коли робив його більш опуклим, видавлюючи зсередини та одночасно вигладжуючи ззовні. Вінця та краї чашечки, потовщення тулійки також зберігають залишки пальцевих відбитків. Якщо після цього виріб остаточно не вигладжували, то вони залишаються помітними.

Серед названих способів обробки зовнішньої поверхні люльок на другому місці за поширеністю знаходиться лискування поверхні. Вітебська дослідниця Ольга Левко вважала, що найбільш ранні лисковані люльки, за матеріалами європейських археологічних знахідок, були англійського та голландського походження [67, с.53]. Для голландських люльок прикметні два способи лискування зовнішньої поверхні. Перший – звичайне лискування за допомогою камінця, другий – лискування за допомогою фланелі, після витримування гарячого виробу

в суміші води, іспанського мила та воску. Лискували люльки, які відтискували у формах обох видів [67, с.56].

Експериментальне відтворення процесу лискування (першого способу) дало такі результати. Першу люльку майстер лискував камінцем; цей процес зайняв майже 10 хвилин. При спробі лискувати уламком обточеної стінки черепка без гострих країв – поверхня лише вирівнювалася та загладжувалася. Для лискування необхідно було використовувати маленький камінець, щоб у важкодоступних місцях (наприклад, між тулійкою та чашечкою) не залишалося незалискованих місць. Відомі випадки знаходження в культурних нашаруваннях XVII–XVIII століть гончарних лощил з мармуру [47, с.168, рис.2]. Проте лощил, які можна було б безпосередньо пов'язати із люлькарством, досі не виявлено.

Орнамент, який відтискували під час формування люльки у формі, під час лискування дещо затирали, внаслідок чого переважна більшість лискованих люльок неорнаментовані.

На Середньому Подніпров'ї популярними способами декорування зовнішньої поверхні люльок було димлення та скління поливою. Люльки задимлювали до сірого чи сіро чорного тону або покривали зеленою, жовто брунатною поливами [26, с.81]. Андрій Чекановський описав факт виготовлення в одному місці різних за способами обробки поверхні люльок [114, с.116, 118]. Зокрема, у Києві, поряд з горном, було виявлено кілька різновидів бракованих люльок, що мали ознаки різних способів обробки зовнішньої поверхні: одні були димлені, інші полив'яні, частина – теракотові з краплинами поливи. Якщо останні дві групи могли випалювати разом (полив'яні повторно), то виготовлення люльок із задимленою поверхнею потребувало окремого випалювання.

Серед матеріалів з Полтавщини такий спосіб обробки зовнішньої поверхні, як димлення, трапляється рідко (5%). Вироби задимлювали переважно до темно сірого кольору. Серед прикладів: люльки з околиць Лубен [95, с.88, рис.2:11], з Опішного Зіньківського району [15], із с.Глинське Зіньківського району [13], Полтави [10; 3], с.Ковалівка Полтавського району [90, с.12, рис.3:4; 89, с.373].

Залежність між формою чашечки та способом оздоблення зовнішньої поверхні не простежено. Зокрема, це стосується димлення, оскільки форми чашечки димлених люльок традиційні для теракотових I, II, III типів. Натомість характерна інша залежність – майже стовідсотково задимлені люльки мають сліди лискування. Пояснити це можна

тим, що на чорній поверхні ефект лискування підсилювався, люлька набувала додаткової естетичної цінності. Таке ж поєднання було й на глиняних виробах (переважно столовому посуді) більш раннього часу, зокрема скіфської доби (дякую молодшому науковому співробітнику Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Анатолію Гейку, який звернув мою увагу на цю особливість). До того ж, у XVII столітті існувала своєрідна мода, яка заохочувала гончарів виготовляти димлені вироби.

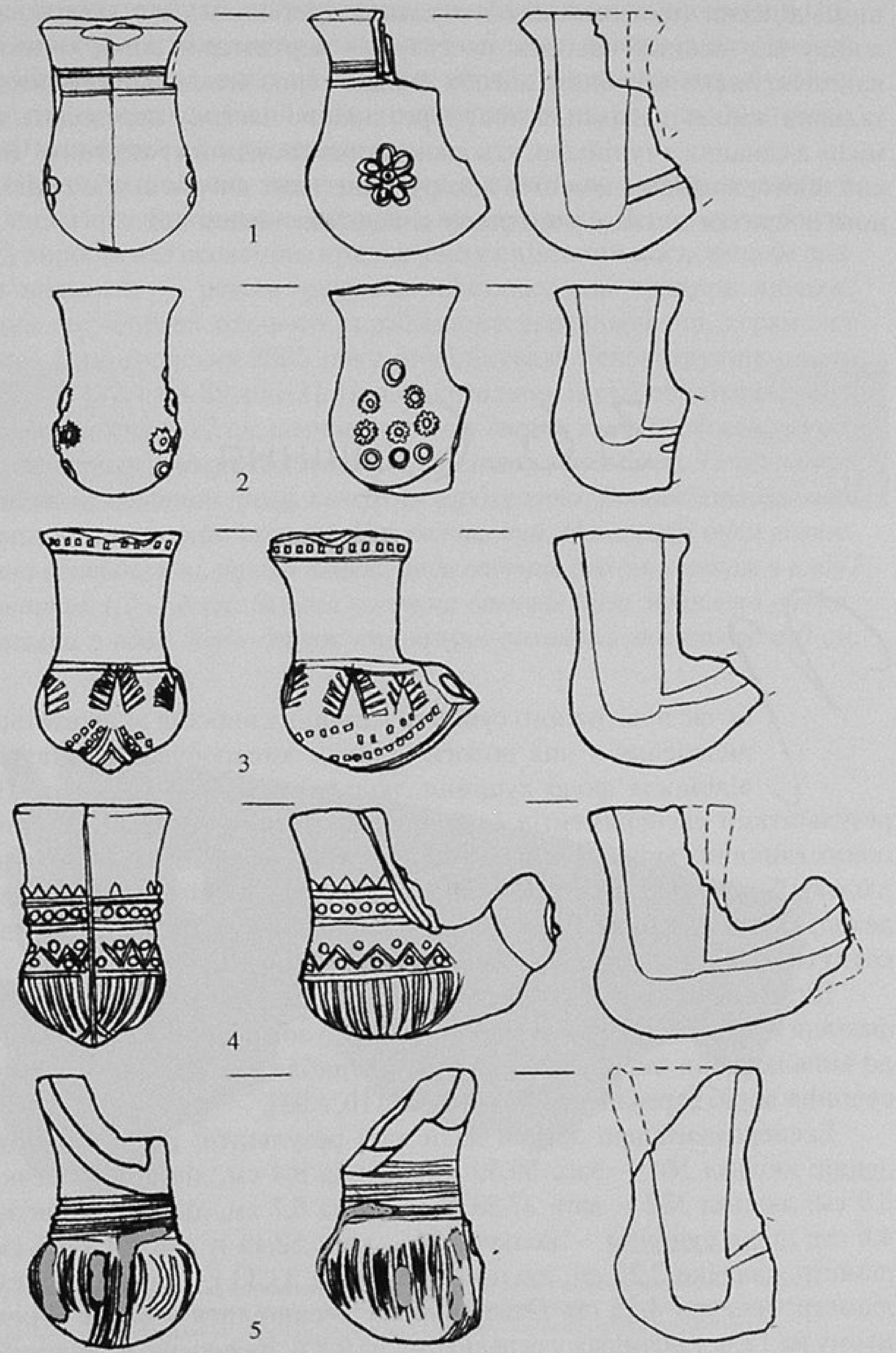
Оригінальним способом оздоблення поверхні люльок було їх покриття поливою. Люльки з поливою навіть з археологічних осман ських нашарувань учені відносять до матеріальної культури україн ських козаків XVI–XVIII століть [28, с.57].

У колекціях Полтавщини 7% люльок – полив'яні. Для люльок XVII–XVIII століть прикметні такі кольори поливи: на виробах з Чигирина переважали зелені та коричневі, одна була вкрита жовтою поливою [41, с.157; 43, с.39; 80, с.159]; 7% люльок з фондів Національ ного історико етнографічного заповідника «Переяслав» також покриті зеленою та коричневою поливами [101, с.127]; люлька із с.Водяники на Черкащині вкрита світло зеленою поливою [27, с.143, рис.2]. Люльки також склили прозорою поливою, до складу якої входив чистий сви нець і пісок (мал.28:2).

Найпопулярнішими відтінками поливи серед експонатів музей них закладів Полтавщини є зелений або світло зелений [2; 4; 12] (мал.26:1).

Сліди писання ангобом поверхні мають лише 3 люльки: дві з передмістя Пушкарівка в Полтаві – побілом [9], одна – жовтуватою глиною [5]. Фрагмент люльки XVIII століття з глекоподібною чашеч кою має сліди ангобування у вигляді безсистемно розміщених тонень ких ліній, подібних до гілочок, нанесених червоною опискою (червінь кою) [6] (мал.29:1). Колір черепка – білий, поверхня лискована. Фраг мент чашечки однієї люльки XVIII століття має сліди ляпок ангобом (мал.30:5) [10]. Форма чашечки глекоподібна, прикрашена ритова

Мал.30. Люльки зі збірки Полтавського краєзнавчого музею.
Глина, формування, ритування, штампування, писання ангобом (5), теракота. **XVIII століття.**
1 – 4,5x3,8x,9 см. **Лубни, Полтавська область.** ПКМ-16438/КС-1451;
2 – 3,9x2,3x2,4 см. **Опішне, Полтавська область.** ПКМ-2387/КС-330;
3 – 4,3x3,9x2,8 см. **Полтава, Соборний майдан.** ПКМ-26795/КС-2157;
4 – 4,0x4,9x2,9 см. **Нові Санжари, Полтавська область.** ПКМ-19915/КС-1526;
5 – 5,2x3,2x3,3 см. **Місце віднайдення невідоме.** ПКМ-9861/КС-695.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

ними лініями (нанесеними п'ятирядним гребінцем), що відділяють шийку від нижньої частини; на тулубі – вертикальні лінії, по яких нанесено ляпки червоного ангобу та одна горизонтальна по горизонтальних лініях; центральні лінії через нижню частину переходять на місце з'єднання з тулійкою, утворюючи незамкнений трикутник. Чітких повторюваних елементів декору, нанесених ангобом, або суцільного покриття ангобом у жодному випадку не виявлено.

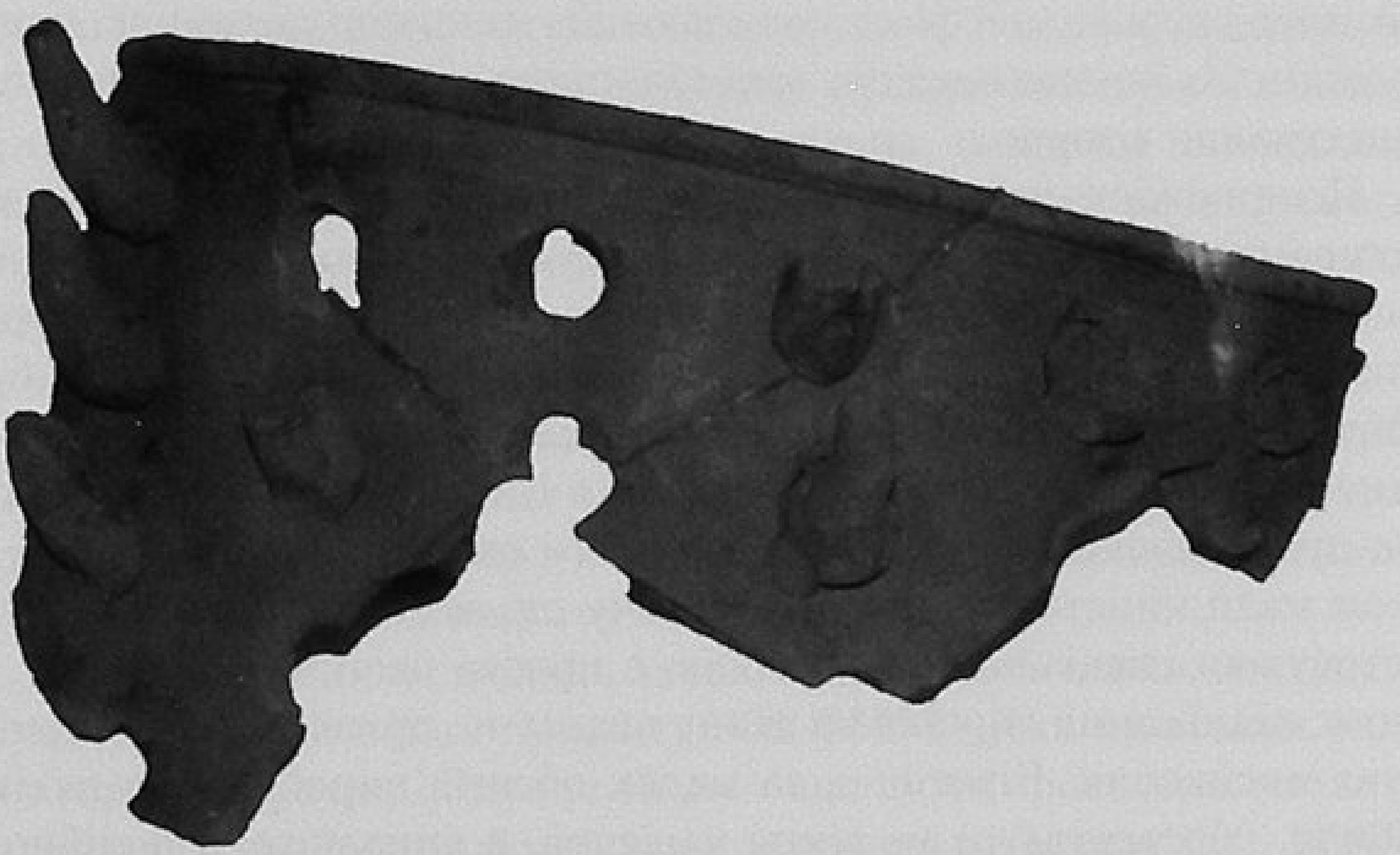
3.6. Сушіння

Під час повітряного сушіння глиняних виробів відбувається видалення з них вологи шляхом випаровування. Наявні відомості щодо сушіння люльок дуже малочисельні. За результатами експериментів і за аналогіями процесу виготовлення інших глиняних виробів, можна стверджувати, що після виготовлення люльки її залишали на кілька годин підтугнути, після того починали декорування поверхні. Якщо виріб бажали лискувати, то залишали сохнути, залежно від якості глини, ще на певний час.

Після висушування виріб дещо зменшується в розмірах. На думку фахівця з технічної кераміки Ірини Французової, вологість готового до випалювання виробу мала складати приблизно 2%, тобто під час сушіння виріб втрачав до 20% вологи [110, с.95].

Експериментальні зразки дали такі результати: <u>після виготовлення</u>: люлька №1 – вага 59,59 г, довжина 8,4 см, діаметр чашечки 3,9 см; люлька №2 – вага 37,88 г, довжина 6,7 см, діаметр чашечки 4,6 см; <u>після сушіння</u> – люлька №1 – вага 52,44 г, довжина 7,5 см, діаметр чашечки 3,25 см; люлька №2 – вага 33,33 г, довжина 5,9 см, діаметр чашечки 4,25 см. Отже, вироби зменшилися у вазі в середньому на 12%, у розмірах у середньому на 9,8%. Звісно, що в традиційному гончарстві було відсутнє будь яке відсоткове визначення вологості виробів, які збиралися випалювати. Гончарі визначали готовність виробів візуально: якщо на стінках виробу після прошкрябування поверхні залишався білий слід, то вважалося, що він уже достатньо сухий та готовий до випалювання.

Щодо спеціальних пристроїв для сушіння, то за останні роки, в результаті археологічних досліджень, проведених у Чернігові та Києві, серед виробів нез'ясованого призначення київським дослідникам вдалося виділити та реконструювати підставку для сушіння люльок. Відома дослідниця пізнього українського середньовіччя, керамолог Лариса Виногродська 2005 року опублікувала реконструкцію цього пристрою [37, с.88 89, рис.2]. Подаю його опис із цієї публікації: «*Цей предмет висотою 27 см мав циліндричну форму з нерівною конфігурацією, що трохи звужувалася догори, відкриту з усіх боків. Тісто щільне з домішкою крупного піску, поверхня горбкувата. Вінчик заокруглений з невеликим козирком назовні. Низ сплощений. На тулубі були розташовані вертикальні, трохи навкіс, ряди отворів (по сім отворів в ряду) діаметром 1,7–1,8 см. Більша частина отворів була заліплена розташованими з обох боків стінок глиняними валиками довжиною 4,0 см,*

Мал.31. Підставка для сушіння та випалювання люльок (фрагмент). Глина, гончарний круг, ліплення, теракота. **Чернігів. XVIII століття.** Чернігівський історичний музей імені Василя Тарновського. Фото Людмили Овчаренко. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, №5846. Публікується вперше

що потоншувалися догори. Під час причіплювання до отворів валики трохи закручувалися спіраллю. На них з обох боків навішувалися люльки для сушки їх після виготовлення і, мабуть, для випалу. Навішені на валики люльки не доторкалися одна до другої, завдяки трохи навскісно розташованому ряду валиків (перевірено в натурі). На пристосуванні для сушки люльок розміщувалося приблизно 16 рядів отворів з валиками по 14 валиків в кожному ряду з обох боків (сім з одного боку і сім – з другого боку). Всього за один раз на такому пристосуванні висушувалося та випалювалося 224 люльки» [37, с.88].

Фрагменти подібних пристроїв віднайдено в Чернігові. Нині вони зберігаються в Чернігівському історичному музеї імені Василя Тарновського (мал.31). Керамологи Леся Чміль та Андрій Чекановський у невеликій публікації подали інформацію про те, що фрагменти подібних підставок та *«валиків рогульок»* для навішування люльок неодноразово траплялися в Києві, на території урочища Гончарі Кожум'яки [116, с.94]. Автори зазначали, що подібні вироби знайдено поблизу залишків гончарних печей XVII–XVIII століть і в ямах для бракованої продукції. Окрім того, якщо Лариса Виногродська лише здогадувалася, що виріб могли використовувати для випалювання (на жаль, не зазначаючи, чи носять знайдені фрагменти сліди вторинної дії високої температури), то Леся Чміль та Андрій Чекановський уже стверджували цей факт, посилаючись на краплі поливи на кінцях стрижнів. За їхньою версією, такі підставки з надітими на них люльками ставили в горно.

Поодинокість подібних знахідок, нерівномірність розміщення між виступами, можливість того, що під час сушіння тонкостінного виробу глину *«потягне»* в результаті провисання, свідчать про те, що використання подібних пристосувань не було масовим. Можливо, у них була необхідність лише за умов великого серійного виробництва люльок, і саме тому їх віднайдено поки що лише в Києві й Чернігові. Порівнюючи процес сушіння люльок із сушінням свистунців та іграшок, які також мали мініатюрні розміри, зазначу, що останні сушили, не використовуючи спеціальних пристроїв, а просто насипаючи гіркою. До того ж, піднімання виробів на певну висоту не призводить до прискорення висихання. Вірогідно, за малих обсягів виробництва люльки сушили, перевертаючи на вінця чашечки, а випалювали подібно до іншої дрібної пластики (іграшок та «монетки»).

3.7. Випалювання

Під час виробництва люльок майстри використовували як окислювальне випалювання, що надавало черепку червонуватого, жовтого, рудого кольорів, під час якого забарвлення залежало від природних сполук глини, так і відновне випалювання, що дає різні кольори черепка – від біло сірого до чорного [68, с.53]; при цьому окис заліза перетворюється в закис, що надає черепку сизуватого відтінку [88, с.85].

Випадок знаходження люльок у горні або поряд із ним серед бракованих виробів досліджено в Києві. Серед люльок та їх фрагментів виявлено ті, які виготовляли в одній формі та за один виробничий цикл [114, с.116; 115, с.99 108]. При цьому відзначено факт, що люльки розколювалися під час випалювання або під час охолодження [63, с.262]. Зазначу, що це не є цілком правдоподібним. Люльки не могли розколюватися під час охолодження, оскільки охолодження випалених виробів відбувалося поступово. Гончарі не виймають з горна вироби одразу ж після випалювання, а тому температура спадає поступово, у той час як розколювання частіше відбувається під час різкої зміни температур.

Київське горно для люльок невеликих розмірів [114, с.16], подібне до горнів для випалювання іграшок. У місцевостях, де не існувало люлькарської спеціалізації, ймовірно, люльки випалювали разом з іншими виробами в одному горні.

Температуру випалювання люльок експериментально досліджено в муфельній печі: вона становить 650–950^0 С. Для київських знахідок з горнів в урочищі Гончарі Кожум'яки після проведених експериментів зафіксовано температури випалювання в межах 900–1000^0 С [115, с.103]. Як відомо, наявність на зламі черепка прошарків іншого кольору свідчить про недостатню температуру випалювання [67, с.14]. Серед оглянутих фрагментів люльок 3% мають таку ознаку.

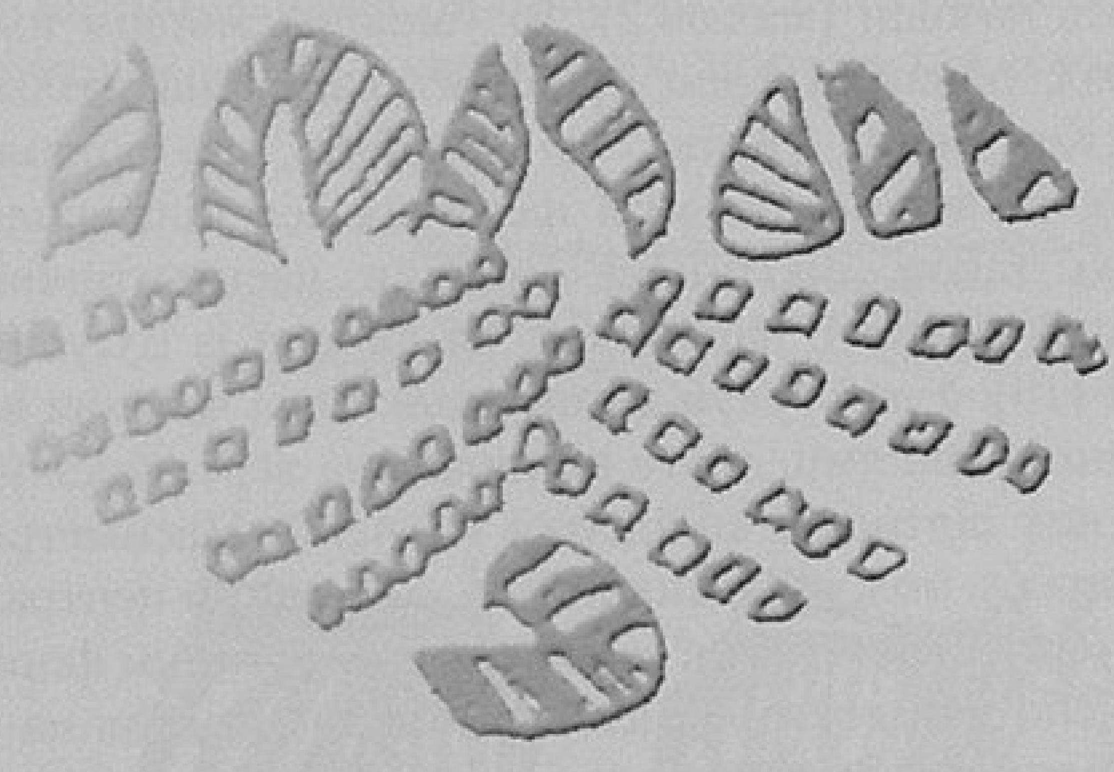
За публікаціями знахідок із Середнього Подніпров'я визначено, що з поміж них переважають білі за кольором люльки [26, с.81]. Місцеві вироби розподілилися так: білі – 43,2%, сірі – 18,9%, червоні – 18,9%, чорні – 6,8%, біло жовтуваті – 6,8%, сіро жовтуваті – 5,4%. Таке відсоткове співвідношення не є абсолютною величиною: воно має похибку вибірки та стосується конкретного матеріалу.

Випалювання призводить до зменшення розмірів виробів. Після випалювання експериментальні зразки мали такі результати зменшення ваги та розмірів: люлька №1 – вага 43,98 г, довжина 7,4 см, діаметр чашечки 3,2 см; люлька №2 – вага 28,28 г, довжина 5,9 см, діаметр чашечки 4,1см. Отже, вироби загалом зменшилися у вазі в середньому на 25% (після сушіння – на 13%), у розмірах – на 12% (після сушіння – на 11%).

Отже, виготовлення люльок – одного з традиційних видів глиняних виробів – мало чітко визначені, взаємопов'язані послідовні етапи, традиційні для всього українського гончарства: підготовка сировини, формування виробу, обробка поверхні та декорування, сушіння, випалювання.

Розділ IV

Декорування люльок

Декор люльок місцевого виробництва прикметний різноманітністю орнаментальних мотивів як за технікою виконання, так і за розмаїттям візерунків, утворених поєднанням різних елементів. Нерідко він досить примітивний, проте саме простота й неповторюваність, символічність орнаменту створюють ефект довершеності й краси. Композиційна побудова й розміщення орнаменту на люльках XVII–XVIII століть переважно довільні. Непоодинокі випадки недотримання симетрії.

З'ясую детальніше прийоми нанесення елементів декору. В оздобленні люльок XVII–XVIII століть можна виділити такі основні способи:

1. Оздоблення рельєфним орнаментом, що утворювався під час формування люльки в орнаментованій формі.

Як зазначено в попередньому розділі, форми для виготовлення люльок були двох типів: із гладкою неорнаментованою та з орнаментованою поверхнями [67, с.53]. В останньому випадку візерунки рельєфні, виступають назовні (мал.30:2). Візуальним виявом цього способу є, наприклад, однакові хиби орнаментування на люльках з урочища Гончарі Кожум'яки (Київ), які доводять, що орнамент наносився на форму, за допомогою якої формувалася ціла люлька [114, с.118]. Наявні також поодинокі випадки несиметричного орнаменту на частинах люльки, наприклад, на люльці із с.Судіївка Полтавської області [16]. У неї тулуб декоровано: одна частина вертикальними ритованими лініями, друга прикрашена вертикальними лініями з прямокутних відтисків коліщатка (мал.32). Несиметричність щодо центру виробу, можливо, викликана зміщенням центральної осі у формі [18] (мал.19:3). Це пов'язано з виготовленням форми, коли нечітко визначено повздовжню вісь, що поділяє модель на дві частини. Інколи трапляються випадки нанесення однакових штампів з боків чашечки, при цьому допускається деяке зміщення в їх розташуванні [19; 16] (мал.19:1,2). Усе це є ознаками масового виготовлення,

за якого можлива втрата якості, або недосвідченості гончарів, які їх виготовляли (якщо вони були недостатньо вправні в люлькарстві).

2. Оздоблення рельєфним орнаментом, що утворювався під час формування люльки в орнаментованій формі, та доповнення орнаменту штампуванням, ритуванням, відтискуванням коліщатком (у різних комбінаціях).

Цей спосіб часткового рельєфного відтискування у формі та доповнення його іншими способами декорування був найбільш поширеним [26, с.81]. Доповнення робили нанесенням декоративних елементів за допомогою штампів. На жаль, мені не вдалося натрапити на описи в публікаціях чи оглянути в музейних збірках штампи для люльок, а тому про матеріал, з якого їх виготовляли, можна лише здогадуватися. Ймовірно, штампи виготовляли з металу [67, с.54]. На користь цієї думки схиляють чіткість, рівні краї орнаментальних елементів при їх малих розмірів. Дослідник Сергій Плецький гадає, що геометричний орнамент наносили за допомогою штампа, негатив якого вирізали на кістяній основі. Перевагами саме цього матеріалу він вважає легкість його обробки, довговічність у використанні [78, с.71].

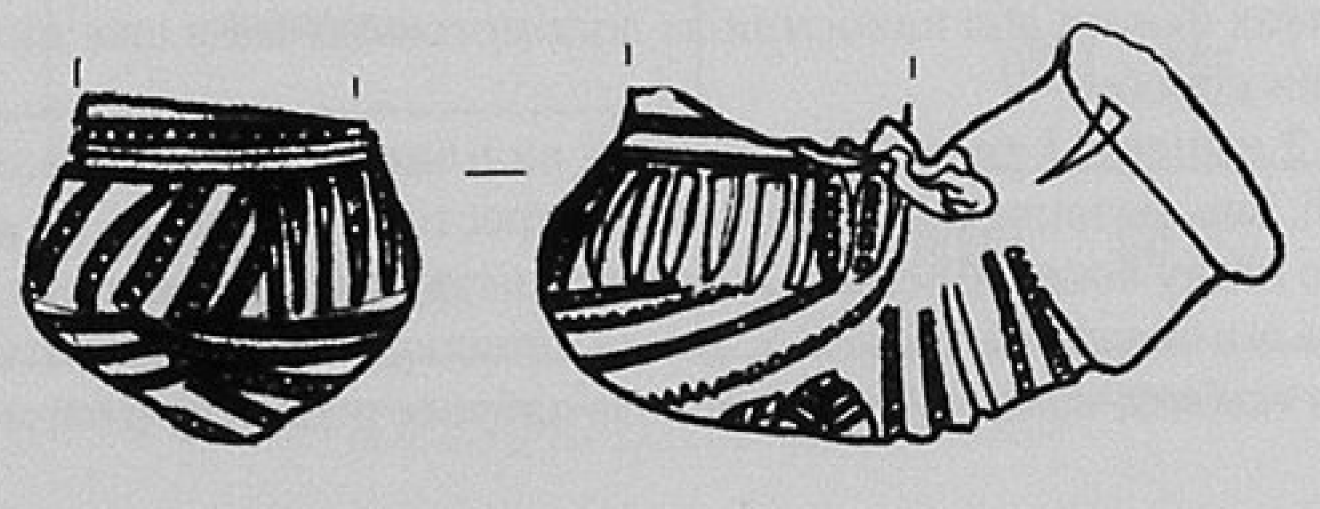
3. Штампування, ритування, відтискування коліщатком (у різних поєднаннях або окремо кожний елемент).

4. Ангобування, писання ангобом.

5. Декорування поливою.

Два останні способи описано в попередньому розділі. Тому розгляну елементи декору глиняних люльок XVII–XVIII століття, виконані штампуванням, ритуванням, відтискуванням коліщатком. Відомі такі варіанти застосування цих способів для декорування люльок:

Мал.32. Люлька з несиметричним орнаментом.
Глина, формування, ритування, відтискування коліщатком, теракота, 3,4х5,7х3,0 см.
Судіївка, Полтавська область. XVIII століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-228.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

1. Відтискування коліщатком.
2. Ритування.
3. Ритування + відтискування коліщатком.
4. Штампування.
5. Ритування + відтискування коліщатком + штампування.
6. Ритування + штампування.
7. Ритування + відтискування коліщатком + штампування + писання ангобами.
8. Відтиск рельєфного орнаменту форми.
9. Відтиск рельєфного орнаменту форми + штампування.

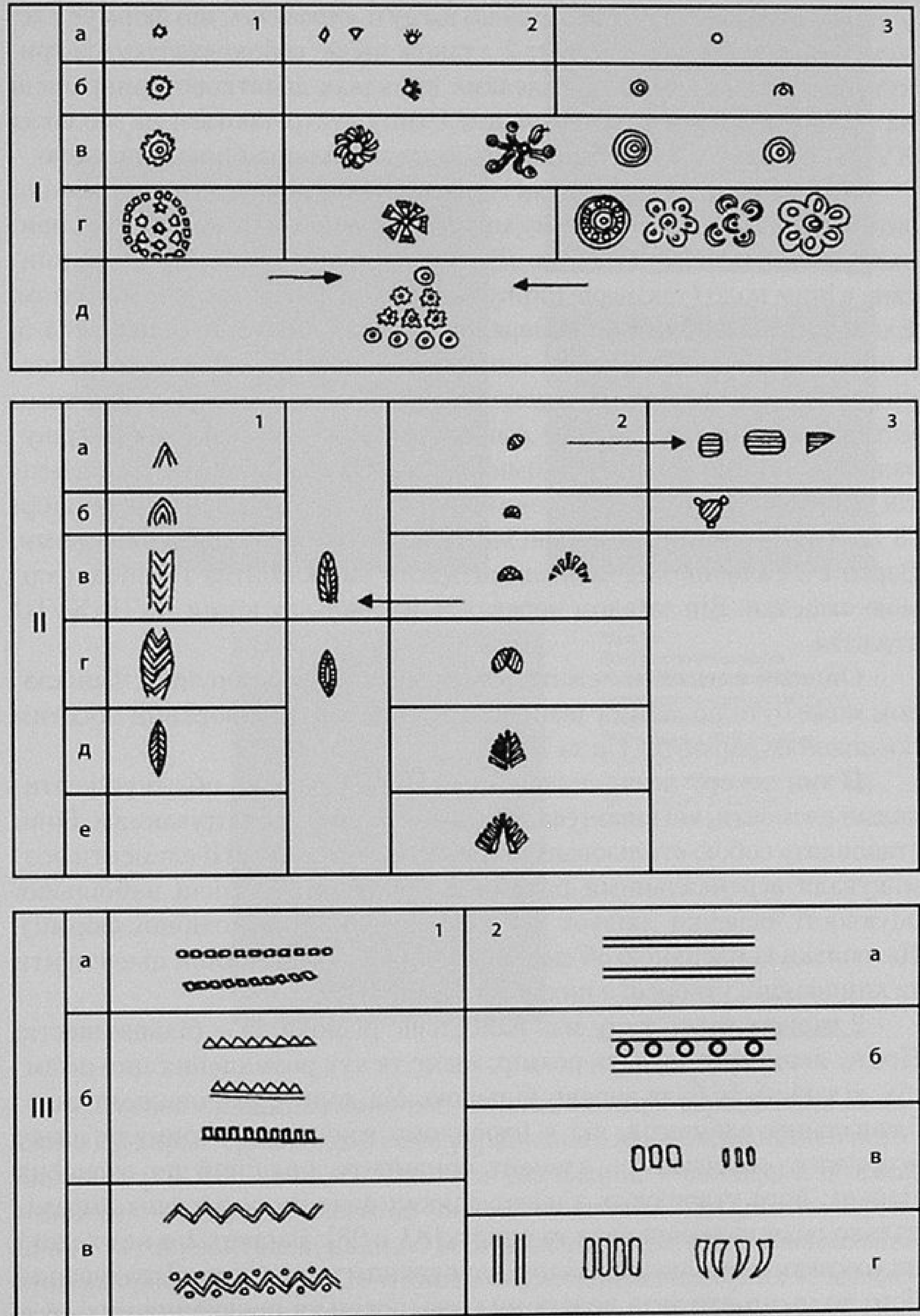
Усього за полтавськими матеріалами виділено **3 типи відтисків штампів та їх модифікацій** (мал.33). З цих простих елементів утворювали різноманітні поєднання. Розмір штампованих відтисків складає від 3 4 до 11 мм.

І тип включає елементи, в основі яких є коло. Вони переважно покликані створювати ефект зображення *«квітки»*, *«сонця»*. Цей тип має три варіанти, які послідовно еволюціонують від простої до складної форми декору.

У 1 варіанті І типу можна виділити чотири орнаментальні композиції, що розвиваються на основі простого елемента (*а*), який умовно назву *«зіркою»*. Цей елемент іноді доповнюється колом у *середині «зірки»* збільшеного розміру (*б*). Елемент *в* являє собою модифіковану *«зірку»* зі зрізаними променями, у яку вміщено вже два кола, вписані одне в одне. Тобто, елементи 1 *б*, 1 *в* утворені поєднанням елементів 1 *а* та 3 *а*. До цього ж варіанта доречно включити елемент 1 *г*, утворений поєднанням маленьких *«зірочок»*, а інколи, для обмеження простору та задля створення більш естетичного вигляду, навколо них замикали коло, нанесене коліщатком.

Усі елементи 1 варіанта І типу трапляються на люльках різних типів за формою чашечки, проте частіше на люльках з глекоподібною чашечкою (І тип). Елементи 1 *б*, 1 *в* трапляються як у рельєфному, так і в заглибленому вдавленому вигляді, тобто ці елементи вирізали на стінках форми або наносили за допомогою штампа вже після формування виробу.

У 2 варіанті І типу також можна виділити 4 орнаментальні композиції, що розвиваються на основі простого елемента (2 *а*), який умовно назву *«око»*. Елемент 2 *б* відрізняється від нього лише тим, що *«війки»* потовщені та зрізані. У цьому випадку елемент уже стає подібним до *«квітки сонця»*. Ця подібність набуває розвитку в елементі 2 *в*,

Мал.33. Таблиця елементів декору на глиняних люльках. Полтавщина. XVII–XVIII століття.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

у якому по всьому колу розміщено загнуті *«промені»*, що формує елемент *«квітка сонце»*. Елемент 2 *г* також являє собою *«квітку»* із трикутними пелюстками, які в деяких випадках додатково прикрашені на кінцях. Усі елементи 2 варіанта I типу зустрічаються на люльках XVII – початку XVIII століття, частіше з глекоподібною чашечкою.

У 3 варіанті I типу аналогічно виділяю 4 орнаментальні композиції, які є варіаціями на тему простого елемента всього типу – звичайного маленького кола 3 *а*. Другий елемент – 3 *б* – це коло, вписане в інше коло (так зване циркульне коло), або обрамлене півколом. Елемент 3 *в* подібний до попереднього, проте кіл стає більше – 4 5; в іншому різновиді півколо є останнім і завжди розміщене розімкненими кінцями донизу. Ці елементи іноді поєднували з квітковими мотивами 2 варіанта *«квітка сонце»*, хвилясті промені якої завершували подвійними або потрійними колами. На основі описаних елементів майстри створювали різноманітні «квітки», об'єднані в різновиди (3 *г*). Звертаю увагу, що подані варіації квітки не є єдино можливими. Варіант 3 типовий для люльок місцевого виробництва з різною формою чашечки. Він загалом переважає на люльках кінця XVII–XVIII століття.

Описані елементи лежать в основі багатьох візерунків. Прикладом може бути поданий у різновиді 3 *д* візерунок, утворений простим поєднанням варіантів 1 *а* та 3 *б*.

II тип декору дещо складніший. Його 1 варіант об'єднує вертикальні елементи, які виконували штампуванням або ритуванням. Вони становлять собою стилізовані зображення *«листка»*. Ці елементи розміщували вертикальними рядами, здебільшого на місці найбільшої опуклості чашечки люльок (із чашечкою глечикоподібної форми). Це люльки із масивною об'ємною чашечкою. Переважали ці елементи та композиції, утворені з них, у XVIII столітті.

2 варіант цього типу має найбільше різновидів – більше шести. Проте, якщо враховувати розмір, місце та кут розміщення цих штампів, кількість їх буде значно більшою. Усі вони є різновидами оздоблювальних елементів, які в народному гончарстві отримали назву *«сосонки»*. *«Сосонка»* – елемент орнаменту, подібний до соснових гілочок; його утворюють з різновеликих подвійних рисочок, пірамідально розташованих одна за одною [83, с.98]. Варіант 2 *а* не схожий на *«сосонки»*, оскільки є овалом, заповненим рисочками. Зарахування його до цього варіанта не є помилкою, оскільки поєднання цих двох елементів під кутом один до одного утворюють *«сосонку»*.

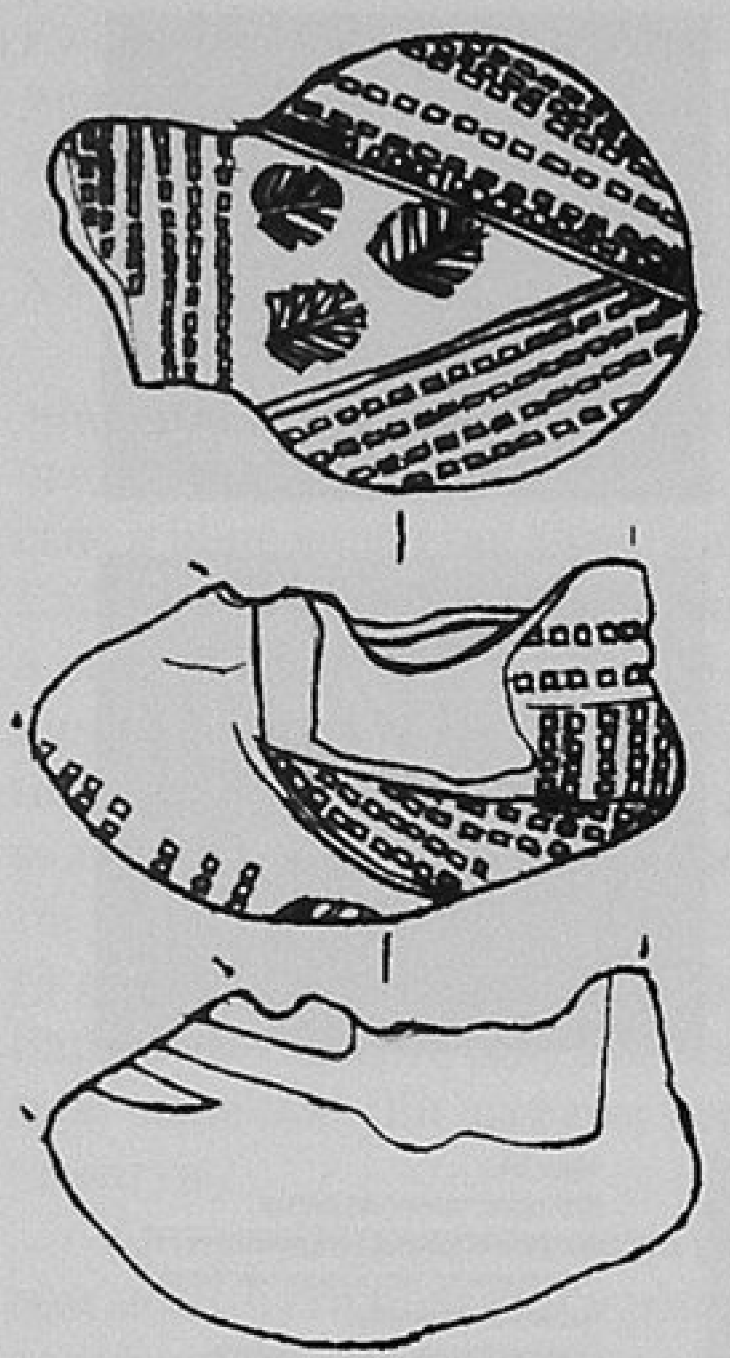

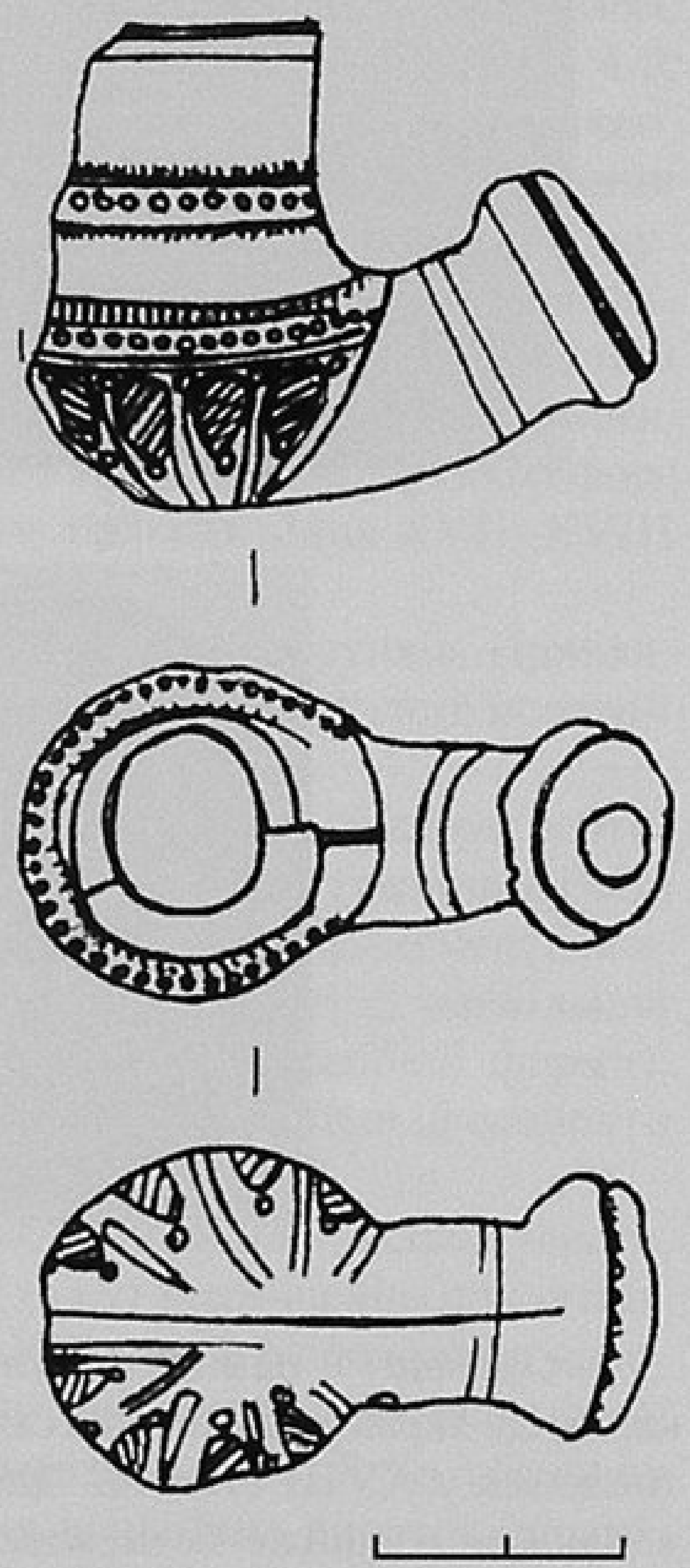

Мал.34.
Використання штампів «сосонка» для створення орнаментів на різних частинах чашечки люльки.
Полтавщина. XVIII століття.
Віднайдено в Полтаві.
Приватна збірка Оксани Коваленко.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

«Сосонки» – один із найулюбленіших мотивів українських люлькарів. Це характерна ознака саме українських люльок, особливо виготовлених у XVIII столітті. Фантазія люлькарів – володарів штампа *«сосонка»* – майже безмежна: окремі «сосонки» утворюють вертикальні та горизонтальні ряди по всій чашечці, ряди, що *«наповзають»* один на одного (мал.34). Популярним було також нанесення *«сосонок»* на нижню частину чашечки, окреслену лініями, які утворюють трикутник (мал.34, 35). У цей трикутник здебільшого поміщали три

Мал.35. Люлька. Фрагмент.
Глина, формування, ритування, штампування, відтискування коліщатком, теракота, 4,4х4,6х3,2 см.
Полтавщина. XVIII століття.
Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-16481/КС-1454.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал.36. Люлька з глекоподібною чашечкою.
Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 3,7х5,1х2,9 см.
Зіньківський район, Полтавська область. XVII–XVIII століття.
Зіньківський народний історичний музей, №31.
Малюнок Романа Рейди. Публікується вперше

«сосонки», які розміщували в його кутах. Трапляється й варіант, коли весь цей трикутник заповнений *«сосонками»*. *«Сосонки»* бувають різних розмірів та форм.

Проміжним підваріантом між 1 та 2 варіантами є видовжені «сосонки», що подібні до зображення листя. Зафіксовано ще одну модифікацію варіанта 2 *а* – квадрат чи прямокутник із заокругленими кутами або ж трикутник, які заповнено ритованими рисочками, інколи з кружечками на кутах (мал.36).

Завершуючи огляд типів штампованих відтисків, зазначу, що для декору глиняного посуду XVII століття характерне поєднання димлення зі штампованим орнаментом [112, с.57]. Таке поєднання обробки зовнішньої поверхні та штампування на люльках трапляється порівняно рідко, наприклад, люльки із села Попівка Хорольського району [17] (мал.9:6) та із селища Опішне Зіньківського району Полтавської області [14].

Тип III, <u>варіант 1–*а в*</u> пропонованої орнаментальної схеми є модифікацією відбитків, нанесених коліщатком. Цей інструмент у Гетьманщині традиційно мав назву *«колісце»* [83, с.64]. Він являв собою маленьке дерев'яне коліщатко, прикріплене до дерев'яної ручки, з вирізаним по периметру геометричним орнаментом. Прокатуванням коліщатка досягалося нанесення окремих смуг, концентричних ліній, рядів орнаменту. Відтиски його зубців частіше прямокутні чи квадратні (<u>тип III, варіант 1 *а*</u>), різних розмірів (1–3 мм), розміщені вертикально або з нахилом убік. Один із варіантів таких відтисків – лінія, яка з'єднувала нижні частини прямокутників. Поширеними були також зубчасті відтиски, які могли аналогічно обмежувати внизу горизонтальною лінією.

Цей тип оздоблення поєднували з нанесенням штампованого орнаменту. Він широко побутував упродовж XVII–XVIII століть.

Майже всі орнаментовані люльки прикрашали ритуванням – нанесенням дерев'яною паличкою шпичкою прокреслених кільцевих (<u>тип III, варіант 2 *а*, 2 *б*</u>), вертикальних ліній (<u>III, 2 *г*</u>) та рисок (<u>III, 2 *в*, 2 *г*</u>).

Кілька концентричних ліній поруч наносили або паличкою, або маленьким гребінцем. Лінії, які наносили загостреною паличкою шпичкою чи просто тріскою, вирізняються низкою особливостей: вони розміщені поодиноко чи загалом менш численні, мають вигляд спіралі, замкнені кола часто находять одне на одне чи зливаються (передовсім це стосується випадків, коли ритування робили не на гончарному

Мал.37. Люльки з колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
Глина, формування, ритування, штампування, димлення (2), лискування.
1 – 3,8х5,5 см. **Опішне, Полтавська область. XVIII століття.** НД-7358/6804;
2 – 2,2х4,1х2,5 см. **Глинське, Роменський район, Сумська область. XVII–XVIII століття.** НД-224;
3 – 4,0х4,2х2,4 см. **Опішне, Полтавська область. XVIII століття.** НД-225;
4 – 3,6х5,0х3,4 см. **Опішне, Полтавська область. Кінець XVII – початок XVIII століття.** НД-226;
5 – 4,0х2,7х2,2 см. **Опішне, Полтавська область. XVIII століття.** НД-572;
6 – 4,0х5,3х3,3 см. **Опішне, Полтавська область. XVIII століття.** НД-226.
Фото Юрка Пошивайла. Публікуються вперше

крузі, де за рахунок обертання кільцева лінія пряма, чітка й краї її збігаються). Водночас, гребінцеві лінії (простежено смуги трьох та п'ятирядного гребінцеподібного знаряддя) можна вирізнити таким чином: ритовані гребінцеві лінії однієї ширини, проміжки між смугами завжди однакові, інколи такий орнамент находить на інший, наприклад, штамп, і найголовніше – розміри в різних елементах орнаменту, на різних частинах люльки збігаються (мал.37:5). Щодо доцільності використання гребінця, то в цьому випадку керамологи вбачають дію так званого фактора часу: мінімум витрат часу за максимального декоративного ефекту, що є характерним для народного мистецтва [47, с.168; 51, с.100].

У XVIII столітті іноді люльки прикрашали ритованими лініями хвилястих, волютоподібних обрисів.

Геометричні й рослинні форми орнаментів відповідали тогочасним панівним смакам. До певної міри рослинні, рослинно геометричні орнаменти, які вкривали люльки, повторювали орнаментальні мотиви, характерні для глиняних виробів XVII–XVIII століть. Окрім цього, наявні аналогії з декором різьблення по дереву чи вишиванням. Наприклад, такий елемент, як насічки, нанесені по пружку на краю тулійки, має аналогії у різьбленні по дереву. А використання відтисків коліщатка та *«сосонок»*, що немовби заповнюють увесь простір виробу, за своїм трактуванням можна порівняти з вишиванням. Кожен майстер, використовуючи традиційні народні візерунки (їх розміщення, побудову), відтворював власне індивідуальне бачення, таким чином надаючи виробам неповторності.

Цікаві і в художньому, і в семантичному відношеннях люльки, оздоблені штампами розетками, які можна трактувати як знаки світила. Подібні мотиви трапляються на різних глиняних виробах (кахлі, посуд), дерев'яних предметах побуту (скрині, полички, сволоки), культових спорудах XVII–XIX століть. *«Сонце»* як орнаментальний елемент виникло на основі свого попередника – солярного знака. Найпопулярніші варіанти таких знаків: заповнена *«квітками зірочками»* розетка, а навколо, замість променів – коло з прямокутних крапкових відтисків (мал.24:2), або *«сонце»*, утворене прямокутними відтисками – *«променями»*, розміщеними колом (мал.37:3, 22:4). Цей елемент зустрічається у різьбленні по дереву (скрині, сволоки), у народному малярстві.

Мотиви та модифікації знаків світила на люльках поширені на всій території України: *«квітка сонце»* – на люльці з Чигирина

[80, с.161, рис.1:15]; розетка *«сонце колесо»* із зігнутими променями – на люльці кінця XVII – XVIII століття із Зіньківського замку (Хмельницька область) [34, с.38, рис.1:2] та люльці XVIII століття з місця зимівника Петра Калнишевського (Усть Кам'янка, Дніпропетровська область) [30, с.42]; концентричні кола або кола, вписані одне в одне, – на люльці з музею в Лисянці Черкаської області [119, с.50, рис.1:3], яку автор датував XVII–XVIII століттями, з Національного історико етнографічного заповідника «Переяслав» [101, с.127 130, рис.2:3, 4] та *«квітка сонце»* на люльках з Полтави [22] та з Жовнино Черкаської області [7].

Таким чином, для оздоблення люльок майстри використовували кілька основних прийомів: відтискування елемента орнаменту у формі, штампування, відтискування коліщатком, ритування, писання ангобами, покриття поливою. Описані способи декорування люльок типові для всієї Лівобережної України, проте ними не вичерпується арсенал гончарної майстерності. Адже ще відомі люльки з кольоровими вставками емалі та каміння (Київ), з ритованим орнаментом, затертим білою пастою (Корсунь, Очаків) [72, с.149, рис.1:8; 93, с.12] та інші. Майже кожна люлька неповторна за своїм декором. Проте виділення із загального декорувального поля окремих елементів засвідчило, що загалом майстри використовували порівняно незначну кількість штампів, відтиски яких доповнювали ритуванням та накатуванням коліщатком. Із цих простих елементів створювали різноманітні поєднання, які й надавали кожній люльці своєрідності.

Висновки

Починаючи з XVII століття, у середовищі українських козаків і селян поширилося тютюнопаління. Привнесення в тради ційну побутову культуру цієї шкідливої звички супроводжу валося появою на наших землях невеликого глиняного виробу, який став супутником людей крізь віки, – люльки. Аж ніяк не заохочуючи читачів до паління, а навпаки, застерігаючи їх від цього суспільного лиха, я праг нула дослідити поширення тютюнництва в Україні, передовсім у Пол тавщині, упродовж XVII–XVIII століть, а також деякі аспекти виготов лення, специфіки форм та декорування люльок того часу.

Для українців тютюнопаління й люльки були східним турецько татарським запозиченням. Саме звідти прийшла ця звичка. З турецької мови до української перекочували слова на позначення процесу паління та його елементів, у тому числі й, власне, слова *«тютюн»* та *«люлька»*. Наприкінці XVI – на початку XVII століття домінуючими ще залиша лися імпортні люльки: причорноморські, турецькі й болгарські.

Вирощування тютюну в Полтавщині бере початок у другій половині XVII століття. На державний рівень тютюнництво вийшло на початку XVIII століття – за царювання Петра I. Відтоді Лівобережна Україна стала осередком вирощування тютюну. Звідси його вивозили як до Росії, так і до інших країн. Починаючи з 1723 року, козаки й селяни почали сплачувати податок з посівів тютюну – тютюнову десятину. На території Полтавського полку 1722 року зафіксовано 159 тютюнників, тобто осіб, які займалися вирощуванням тютюну. Можна стверджувати, що тоді на території Полтавського полку найбільше посівів тютюну було в Китай городській сотні, де цією справою було зайнято 58 осіб.

Вирощування тютюну у великій кількості давало значні прибутки, а тому 1757 року було встановлено державну монополію. Поширення тютюнництва безпосередньо викликало розвиток люлькарства, збіль шило обсяги продажу люльок місцевого виробництва та витіснило крим ський, турецький і болгарський імпорти, що переважали в XVII столітті, особливо ж на південноукраїнських територіях.

Отож, у XVIII столітті відбулися кардинальні зміни. По перше, значно зросло виробництво місцевого тютюну; Полтавщина почала лідирувати за площами посівів цього зілля. По друге, відбувалися зміни

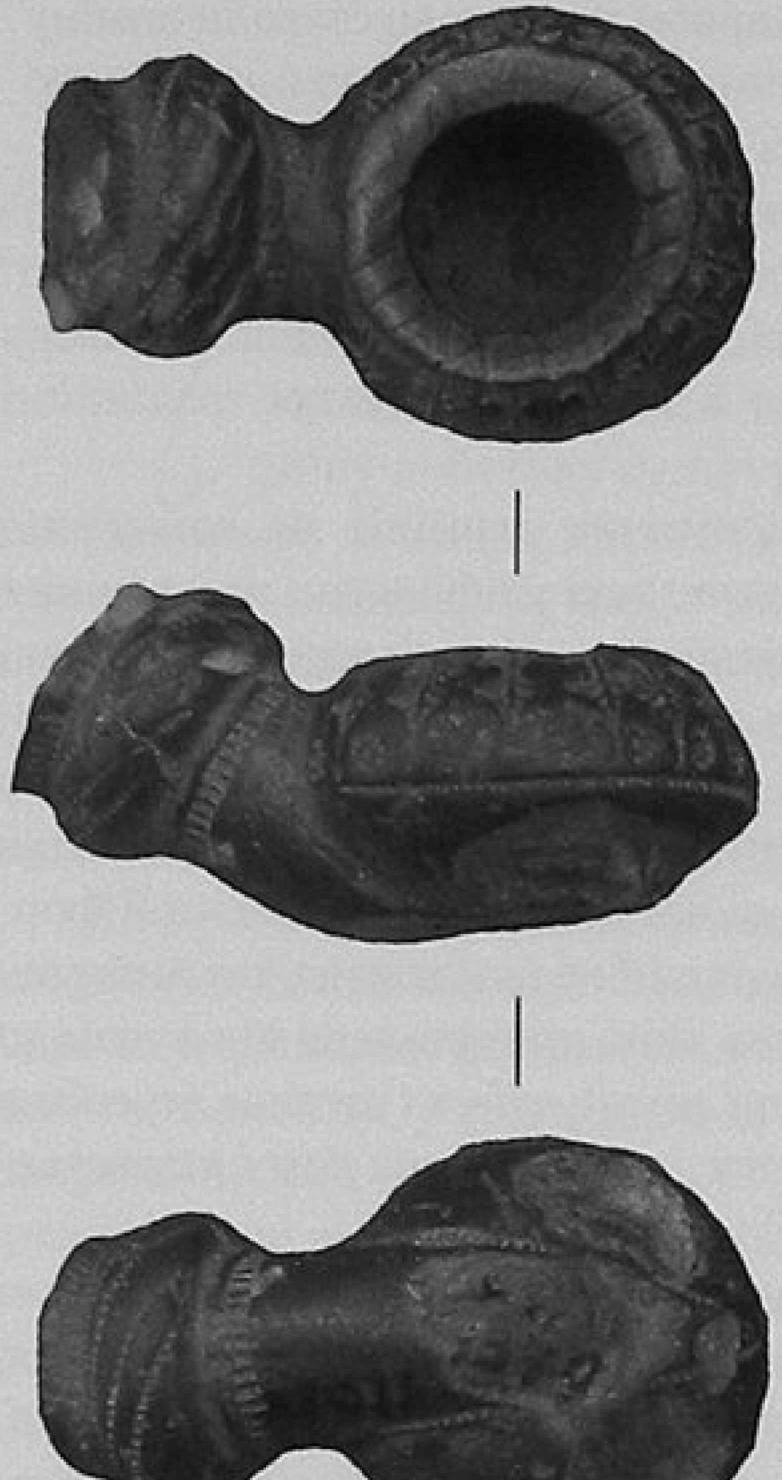
в розмірах, декорі люльок; українські вироби поступово ставали доміну ючими. У XIX столітті виробництво глиняних люльок неухильно скоро чувалося, не витримуючи конкуренції з дерев'яними виробами.

Проте глиняні люльки з асортименту гончарної продукції XIX сто ліття остаточно не зникли: процес занепаду люлькарства в Україні завер шився приблизно в 1960 ті роки. Відтоді давнє заняття перейшло у сферу сувенірного виробництва, яке подекуди й донині експлуатує традиційні форми й орнаментацію.

Зважаючи на поліваріативність існуючих термінів на означення структурних частин люльок, запропоновано такі уніфіковані назви: вінця чашечки (край основної ємності для тютюну, виділений вигином назовні чи всередину); чашечка (загальна назва ємності для тютюну); нижня час тина чашечки може мати такі варіанти: денце (циліндрична, відділена від основної ємності нижня частина люльки), гребінь (шматок формувальної маси, додатково доліплений до нижньої частини чашечки після її фор мування); шия (циліндрична або конусоподібна видовжена частина гле коподібної чашечки); тулійка (відведена вбік, прикріплена під кутом до чашечки трубка з каналом для виведення диму); чубук (частіше дерев'яна частина – тонка вигнута трубка з каналом для виведення диму, яку встав ляли в тулійку).

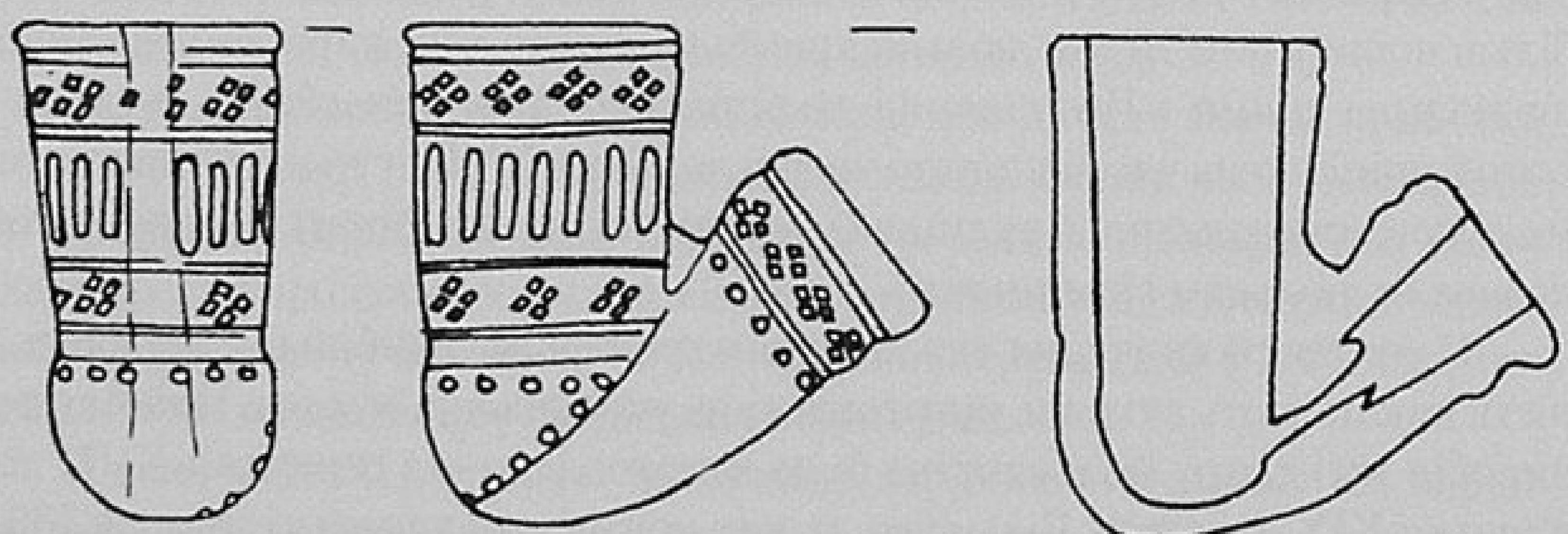
Серед розмаїття люльок, віднайдених в Полтавщині, виділено окремі типи. Типологію проведено на основі таких критеріїв: використання, місце виготовлення, форма чашечки і тулійки. За особливостями вико ристання виділено люльки двох типів: гуртові та індивідуальні. Крите рій другий – місце виготовлення. На території України впродовж XVII–XVIII століть широко використовували імпортні люльки. За місцем виго товлення вони поділяються на люльки *«східного типу»* (північнопричор номорські, кримські, турецькі, болгарські) та *«західного типу»* (голланд ські). Перший тип був чисельно домінуючим на українських землях. Най більш поширеним типом люльок кримсько турецького виробництва були люльки, за якими в Полтавщині закріпилася назва *«зіньківки»*. Їх поши рення припало на час від другої чверті до кінця XVIII століття. Варіанти моделювання чашечки й тулійки (у межах усталених форм), декорування надавали люлькам відмінності.

У контексті вивчення українського гончарства найбільшу зацікавле ність викликають люльки, виготовлені на українських землях. Найбільше виробів місцевого люлькарства було виготовлено від середини XVII до початку XIX століття. Більшість із них копіювали турецькі люльки [36, с.135], хоча українські майстри ніколи не обмежувалися безпосереднім

Мал.38. Люлька з обточеними вінцями.
Глина, формування, ритування, штампування, димлення, теракота, 2,2х5,0х2,4 см.
Полівка, Хорольський район, Полтавська область.
XVII століття. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-15891/КС-1379. Фото Романа Лугового.
Публікується вперше

Мал.39. Люлька.
Глина, формування, ритування, штампування, теракота, 4,6х4,7х2,4 см.
Місце віднайдення невідоме.
XVIII століття.
Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ-2393/КС-336.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

наслідуванням. Відомі глиняні люльки надзвичайно рідко повторюються за формами, розмірами чи декоруванням, і навіть аналогічні, виготовлені в одній формі вироби, несуть ознаки певної своєрідності.

За особливостями форми та розмірів чашечок виділено 4 типи (14 варіантів) люльок місцевого виробництва: глекоподібні; з округлою нижньою частиною, циліндричною шиєю, невиділеними вінцями; у вигляді половини еліпса або сфери; конусоподібні, з округленою нижньою частиною. Упродовж XVII – початку XVIII століття форми люльок були стрункіші, витягнуті догори, нагадували голландські вироби. У XVIII столітті все більше з'являлося люльок з плоскою нижньою частиною чашечки та невисокими прямими вінцями. Форма тулійки ставала більш статичною, аніж у чашечки. Тулійки за формою можна поділити на циліндричні та конусоподібні. Майже всі люльки мають потовщення на кінці тулійки, по середині чи в цілому тулійка потовщена.

Виготовлення люльок розпадалося на чітко визначені, взаємо пов'язані послідовні технологічні етапи: 1) підготовка сировини; 2) формування виробів; 3) обробка та декорування зовнішньої поверхні; 4) сушіння; 5) випалювання.

Глиняну формувальну масу для виробництва люльок готували традиційно, як і для інших видів глиняних виробів. Майстри використовували в основному каоліноподібні глини та з мінімумом природних домішок. Формування люльок здійснювали трьома способами: відтискуванням або литтям у двочастинній формі, виготовленням на гончарному крузі, ліпленням. Найбільш поширеним було відтискування люльок у формі з гладкою та рельєфно декорованою поверхнею. Ці вироби мають такі ознаки: наявність шва посередині виробу, рельєфний виступаючий орнамент, кільцеві сліди від інструмента, яким підрізали зайву глину всередині чашечки, наявність ідентичних виробів. Часто люльки робили на гончарному крузі. Виготовлені в такий спосіб вироби мають відповідні прикмети: відсутність шва від двочастинної форми, наявність швів чи відбиття тулійки по лінії її кріплення до чашечки, тонкі кільцеві лінії від круга на поверхні незагладжених люльок, концентричне ритування, подібність форми чашечки цієї групи люльок до посуду, як і подібність їх формування. Виготовлення на гончарному крузі практикували в невеликих гончарних осередках із вузьким ринком збуту, що, заодно з довговічністю люльок, зумовлювалося відсутністю потреби в масовому відливанні виробів у формах. Ліплення застосовували в поодиноких випадках.

Люльки загладжували, лискували, задимлювали, писали ангобами чи опискою, покривали поливою. Більшість люльок мають сліди загладжування. Залежність між формою чашечки та способом оздоблення

зовнішньої поверхні не простежено. Зокрема, це стосується й димлення, оскільки форми чашечки опрацьованих димлених люльок традиційні для теракотових I, II, III типів. Натомість характерна інша залежність – майже стовідсотково задимлені люльки мають сліди лискування. Пояснити це можна тим, що на чорній поверхні ефект лискування підсилювався, люлька набувала додаткової естетичної цінності.

Процеси сушіння й випалювання люльок були характерними й для гончарства досліджуваного періоду.

Слід зазначити, що в опрацьованих колекціях більшість люльок не були у використанні. Цю особливість також відзначила Ольга Левко щодо вітебських матеріалів [65, с.53]. Деякі люльки мають сліди повторного використання після ремонту (мал.38), що здебільшого пов'язано з відбиттям вінець чи верхньої частини чашечки. Такі випадки виявлено серед матеріалів Кам'янської Січі, де їх наявність, очевидячки, була викликана дефіцитом люльок на той час [59, с.42 58]. У люльки з містечка Глинське [13] відбиті вінця обточено на місці відколу (мал.37:2). Нерівно відбиті верхні частини чашечок іноді вирівнювали за допомогою дрібних відколів, коли формували нові вінця (мал.38). Також застосовували загладжування, шліфування нерівних відколів. Виявлено й факти нанесення на чашечку вторинного орнаменту у вигляді перехресних продряпаних ліній. Це може свідчити або про існування дефіциту люльок, або ж про оспівану в українському фольклорі прив'язаність до люльки.

Для декорування люльок застосовували кілька основних прийомів:

1. Оздоблення рельєфним орнаментом, що утворювався під час формування люльки в орнаментованій формі.
2. Оздоблення рельєфним орнаментом, що утворювався під час формування люльки в орнаментованій формі, та доповнення його штампуванням, ритуванням, відтискуванням коліщатком (у різних комбінаціях).
3. Штампування, ритування, відтискування коліщатком (у різних поєднаннях або окремо кожний елемент) (мал.39).
4. Ангобування, писання ангобом.
5. ЗДекорування поливою.

Виділення із загального декорувального поля окремих елементів засвідчило, що всього майстри застосовували порівняно незначну кількість штампів, які доповнювали ритуванням та накатуванням коліщатком. Із цих простих елементів створювали різноманітні поєднання, які й надавали кожній люльці неповторності.

Додатки

• ДОДАТОК І •

«1722 року, октовирия 19 числа.
Видение всего полку Полтавского,
сколко воном знайдуенся людей табак сеючих»

Поселення	Тютюнник	Податок	На чию користь сплачується
Сотня полкова Якова Черняка			
Куклинці	Улас Проценко	не платить	—
Івонченці	Тимко Білоус Аврамиха удова	чотири алтини в рік так же платиться	на гетьманську владу
Тахтаулове	Колачинский Кузьма асаул	 гривня в рік	— на гетьманську владу
Жуки	Трохим Стрілець Лесько Маслій	не платить не платить	— —
Петрівка	Гришко Москаленко Христич	п'ять алтин у рік п'ять алтин у рік	на гетьманську владу
Стасовці	Пилип Грінченко Михайло Саинко Омелян Тютюнник Грицько Білушенко Радко Омеляненко Василь Омеляненко	не платить	—
Брусія	Павло Міценко	гривня в рік	на гетьманську владу
Сотня полкова Дмитра Самарського			
Рибці	Гнат Івашенко Гарасим Кованка Петро Мирченко	не платить	—
Шостаки	Костя, отаман Шостаковський Лук'ян Падченко	не платить	—
Мильці	Андрушко Мироненко Конон Сакаленко	гривня в рік гривня в рік	на гетьманську владу

Поселення	Тютюнник	Податок	На чию користь сплачується
Супруновка	Мусій Панченко Мартин Решетнеченко Василь Шпигуненко Іван Дубко, скринник Олексій Решетниченко Грицько Василенко Ясько Ступсенко Іван Никифоренко Іван Романенко	кожен по гривні в рік	на гетьманську владу
Нижні Млини	Іван Мушенко Яків Мартиненко Іван Мороховец Кіндрат Мороховец Кірик Шмикленко Трохим Гранченко Семен Лихий Улась Кабаченко	кожен по гривні в рік	на гетьманську владу
Великі Будища	Ярема Цюренко Іван Штана	кожен по гривні в рік	на гетьманську владу
Решетилівка	Михайло Назаренко Матвій Клименко	кожен по гривні в рік	на гетьманську владу
Димидівка	Юрко Павло Кіндрат Яків Кочерга	не платить	—
Старі Санджари	Андрій Іста Олексійка удова Павло Курилех Федір Ващенко Тимко Хоруженко Федір Ворона Іван Рябуха Данило Остапенко Павло Масєін	кожен по гривні в рік	на гетьманську владу
Нові Санджари	Андрій Брижан Грицько Ященко Стефан Михайленко Герасим Давиденко Кузьма Тютюнник Лесько Кглех Павло Литвин	від козака 5 алтин від мужика 2 гривні	«дорочную отдают индуктарам»

Поселення	Тютюнник	Податок	На чию користь сплачується
Комарівка Білицька сотня	**козаки** Костя Черевко Прокоп Шило Василь Стороженко Максим Лисиченко	5 алтин в рік	—
Маяцька сотня	**козаки** Павло Рєпськй Карп Бутенко Павло Стрижипорода Гордій Адамів зять	5 алтин в рік	«дорочную отдают индуктарам гетманским»
Царичанська сотня	Грицько Бондаренко Іван Коломийченко Дмитро Носик Кирило Заєнко	от козаків по 6 шагов, від мужиків по полуполтини і по десяти алтин і по 2 гривни	«дорочную отдают индуктарам гетманским»
Китайгородська сотня	**посполиті** Іван Маценко Матвій Павленко Самійло Павелченко Яків Олексеєнко Лесько Велитченко Максим Маротченко Тарас Оксиров зять Дем'ян Супа Грицько Нарожненко Григір Очерет Матвій Галабин зять Гаврило Голобенко Роман Деменко Іван Босенко Олекса Черниш Корній Божченко Іван Глижин зять Іван Погребний Семен Куйденко Василь Остапенко Максим Передеренко Іван Дзизь Педор Гузенко Яків Куций Савка Золотушенко	«прежде бралося по 10 рублей, тепер наложено от зборщика Сидора Ломаки, аби вибирали каменей 100 тютюну»	—

Поселення	Тютюнник	Податок	На чию користь сплачується
	Яків Тюнник Тимко Береченко Грицько Волошенко Федір Тестяк Трохим Волошин Тимко Серженко Василь Кириченко Іван Безуглий Андрій Чучукар Іван Седаков зять Полутчиха стара Тригубка Гарасим Лесенко Клим Полудений Грицько Притятченко Михайло Перетятченко Василь Танасенко Поцик Гончар Іван Овчар Василь Плющ Василь Полежай *усього посполитих – 46* **козаки** Василь Савченко Іван Вахна Василь Горобець Тимко Жадан Данило Серженко Савка Білаш Стефан Краснобрижий Ничипір Дриганенко Матвій Борщенко Кирило Десятерик Костя Малишко Василь Педаш *усього – 12*	не платять	—
Орільська сотня	Іван Китайгородского брат	не платить	—
Кишенська сотня	Гнат Крамар Федір Булова Грицько Різниченко Олексій Косарик	з кожного по таляру і по золотому, або менше	на гетьманську владу

Поселення	Тютюнник	Податок	На чию користь сплачується
Лучки повіту Переволочанського	**козак** Петро Яланський **посполиті** Тимофій Долгополий Харко Олійниченко Грицько Годієнко Семен Шинкаров зять Никита Кравець Андрій Панасов Роман Лупенко Андрій Василенко Іосиф Карапиш Максим Озерний Іван Мартиненко Іван Толпиза Грицько Миргородський Сидір Великий Грицько Малєваний Степан Мясенко усього – 17	півзолотого в рік	«отбирал дозорца Переволочанский»
Сокільська сотня	Михайло Штепин брат Васил Павленко Грицько Павленко	гривня в рік	на гетьманську владу

• ДОДАТОК II •

Базова схема опису люльки (для дослідників і музейних працівників)

Сподіваюся, що моя праця буде корисною не лише для дослідників, а й для музейних працівників, адже люльки є в колекціях багатьох музеїв. Описуючи предмети, музеологи мають дотримуватися певних усталених назв. На жаль, донині в українському музеєзнавстві не впроваджено уніфікованої керамологічної термінології. Внаслідок цього нерідко навіть в одному й тому ж музейному закладі послуговуються різними термінами для опису однотипних експонатів. Загалом опис залежить, здебільшого, від фантазії описувача. Дотримання ж певної термінологічної системи дозволить уніфікувати музейні описи люльок, зробити їх науковими й доступними для комп'ютерної обробки даних.

Саме тому подаю базову схему опису люльки, яка допоможе уніфікувати опис та зробить його більш вичерпним і зрозумілим, а заодно й полегшить музеологам їх нелегку роботу.

Опис побудований за пунктами уніфікованого паспорта для музейної одиниці зберігання, затвердженого Міністерством культури і туризму України, в якому обов'язковими для відображення є наступні пункти:

1. **№ П.** Порядковий номер, який записує працівник фондів.
2. **Відомство.** Назва міністерства.
3. **Музей.** Назва музею.
4. **Відділ.** Назва відділу, який проводить фондування.
   Наприклад: Відділ етнографії.
   Група. Зазначається назва музейної групи зберігання, що включає в себе або складається винятково з глиняних виробів.
   Наприклад: КС – Кераміка, скло.
5. **№ КН.** Номер, який записує працівник фондів.
6. **№ інв.** Номер, який записує працівник фондів.
7. **Дата надходження.** Записується точна дата надходження предмета до музею. З метою полегшення комп'ютерної обробки даних пропоную записувати дати в єдиному форматі:
   Наприклад: 31 травня 2004.
8. **Джерело.** Ім'я, по батькові та прізвище особи, від якої надійшов описуваний предмет, її повна домашня адреса. У випадку передачі посадовою особою – її місце роботи, службова адреса.
9. **Спосіб.** Спосіб передачі предмета до музею. Необхідно зазначити один із варіантів: заповіт, закупівля, дарунок тощо.
10. **Документи.** Зазначаються документи, пов'язані з надходженням предмета до музею.

11. Кількість. У числовому форматі зазначається кількість одиниць збері гання, які описуються в даному паспорті.
Наприклад: 1.

12. Класифікація. Належність описуваного предмета до певного класу виробів із глини.
Наприклад: Виріб ужиткового призначення.

13. Типологія. Люлька.

14. Народ, етногрупа, національна школа. Якщо достеменно відомо, що опи суваний предмет є належним до культури певної етнічної спільноти, цей факт обов'язково зазначається.
Наприклад: українці, кримські татари.

15. Автор, виконавець, виробник. У цьому пункті необхідно зазначити автора (майстра), який виготовив люльку. Для XVII–XVIII століть вста новити майстра можливо лише для турецьких люльок із тавром майстерні. Для люльок XIX–XX століть, за наявності відомостей, фіксуються: прізвище, ім'я, по батькові; роки життя майстра; інфор мація про те, на якому етапі виготовлення предмета майстер брав участь.
Наприклад: Іван Дем'янович Можчіль, 1912–1992.
Якщо авторство визначити важко, необхідно зазначити, до якої школи або до якого кола майстрів можна віднести описуваний виріб.
Наприклад: Художньо стильові ознаки люльки споріднені з мальов кою опішненського посуду початку XX століття.
Якщо виріб не авторський, необхідно зазначити виробника (завод, промисел тощо).
Наприклад: Завод у с.Глинськ, Жовквівщина.

16. Датування. За наявності тавра чи авторського напису визначається точна дата, яку записують арабськими цифрами.
Наприклад: 1742.
За відсутності хронологічних даних, особливо для виробів XVI – першої половини XIX століття, здобутих під час польових дослі джень, датування проводять за аналогіями, із залученням спеціаль них тематичних публікацій.

17. Місце створення. У цей розділ заноситься адреса виробника або визна чене дослідником місце створення виробу (за відсутності деталь них відомостей).
Наприклад: а) Україна, м.Львів;
б) Україна, Полтавська область, смт.Диканька.

18. Назва. Подається однозначна конкретна назва предмета в називному від мінку. Слід уникати діалектизмів, зменшених форм. За наявності авторської назви, її подають після назви виробу.
Наприклад: а) люлька;
б) люлька сувенірна «Старий дід».

За наявності місцевої назви, вона додається після типологічного найменування предмета.

19. Матеріал. До цього пункту заноситься назва матеріалу, з якого виготов лено виріб. Під час опису доцільно користуватися пропонованими назвами в називному відмінку для уніфікації опису та створення комп'ютерних баз даних музейних експонатів:
- глина (саме глина, а не кераміка, адже кераміка – це вже змінена під дією температурних факторів глиняна маса, тоді як глина є висхідним матеріалом);
- порцелянова маса;
- фаянсова маса;
- метал (залізо, бронзовий чи мідний сплав тощо);
- дерево;
- ріг;
- пінка;
- інше.

Якщо у формувальній масі під час досліджень виявлено штучні домішки (шамот, жорства, пісок, черепашник тощо), їх назви до пункту «Матеріал» не заносять, а зазначають у складі формуваль ної маси в розділі «Короткий опис».
Наприклад: а) глина;
б) фаянсова маса, мідний сплав.

20. Техніка. У цьому розділі зазначаються техніки виготовлення і декору вання.
Спершу зазначається техніка виготовлення:
- відтискування у формі;
- лиття у формі;
- гончарний круг;
- ліплення.

Далі зазначається техніка декорування:
- ангобування;
- мальовка ангобами;
- писання ангобами;
- підполив'яна мальовка;
- полива;
- ритування;
- відтискування коліщатком;
- відтискування гребінцем;
- лискування;
- штампування;

Наприклад: а) гончарний круг, ангобування;
б) формування у формі, ритування, штампування.

21. **Розміри.** Подаються в сантиметрах та міліметрах. Для люльок вимірюються в такій послідовності: висота, довжина, діаметри. Розміри предмета визначаються кількома вимірами в такому порядку, із зазначенням слів висота, ширина тощо або їх скорочень:
1) Висота (В.).
Висота вимірюється від найвищої до найнижчої точки предмета, розміщених у вертикальній площі.
2) Довжина (Д.).
Довжина – це відстань між двома найбільш віддаленими частинами предмета, розміщеними в горизонтальній площині.
3) Діаметр (Дм.).
Діаметри виробу вимірюються в такому порядку: вінця чашечки (Дм. він.); діаметр чашечки максимальний (Дм.ч.) – у випадку, коли він значно відрізняється від діаметра вінець; максимальний діаметр тулійки (Дм. тул.). У тих випадках, коли предмет складається з кількох окремих частин (наприклад, за наявності покришки, чубука), їх розміри теж зазначають після фіксації загальних розмірів речі.
Наприклад: В. 4,5; Д. 3,9; Дм. він. 3,5; Дм. тул. 2,6.
22. **Фото.** Місце для наклеювання фотографії або її сканованого зображення (якщо паспорт одразу заповнюється в електронному варіанті).
23. **Дорогоцінні метали, камені.** Випадки оздоблення люльок коштовними металами або камінням надзвичайно рідкісні.
24. **№ негатива (цифрового знімка).** Заповнюється працівником фондів.
25. **Короткий опис.** Опис має бути чітким і зрозумілим, проводитися із дотриманням послідовності та одноманітності. Спочатку описуються форми чашечки й тулійки (за поданою в книзі типологією). Далі – декор люльки: чашечки (вінець, тулуба, нижньої частини), тулійки. Зазначається колір черепка. Описується форма внутрішніх отворів люльки.
26. **Підписи.** Цей пункт заповнюється за наявності підписів з інформацією про авторів.
27. **Написи.** Будь які написи, що не складають частину декоративного оздоблення предмета, виявлені на глиняному виробі.
28. **Тавра, печатки, інші знаки.** Частина люльок східного типу, заводського виробництва зазвичай мають певні сигнатури, що виступають істотним фактором ідентифікації. Необхідно детально описати марки, тавра чи знаки і намалювати їх. Описують тавра за схемою: 1) підполив'яне чи надполив'яне; відтиск у масі; нанесений від руки чи штампом; 2) цифровий чи літерний знак; 3) колір; 4) опис тавра, написи; 5) розміри; 6) місце розміщення знака. За складної форми марки достатньо зазначити її загальні ознаки й написи (за умови дотримання автентичної транскрипції).

Наприклад: Тавро підполив'яне, у формувальній масі, штамповане. Коло з арабськими літерами всередині. Дм. 0,6. На тулійці.
29. **Час і місце побутування.** Де перебував виріб від моменту створення. Місце в історії культури. Для неавторських виробів XVII–XVIII століть зазначається лише століття побутування та територія.
Наприклад: а) XVIII століття, Гетьманщина;
б) 1940 ві – 1970 ті роки, Україна, Сумська область, Охтирський район, с.Василівка. Люлька належала Федору Ільченку.
У тому випадку, коли період побутування речі охоплює час, протягом якого предмет знаходився у різних власників, необхідно зазначити останню адресу. Значна кількість глиняних виробів має багату історію, упродовж якої вони могли належати різним власникам і використовувалися за призначенням або входили до складу колекцій. Описуючи такі предмети, необхідно спочатку визначити загальний час побутування предмета до моменту його надходження до музею; далі – місця побутування предмета, в якому були б об'єднані всі відомі адреси власників.
30. **Час і місце знаходження (виявлення):** Виявленим предмет вважається з того моменту, коли він або його точний опис і його місцезнаходження стають відомими широкому колу дослідників та є можливість для подальшого дослідження й опрацювання цього предмета. До цього пункту заносяться час та місце виявлення працівниками музею даного предмета.
Можливі випадки, коли особа чи організація, що передають предмет, не є його безпосередніми власниками, а виступають посередниками при передачі до колекції музею. У такому випадку необхідно з'ясувати час і місце виявлення предмета саме цією особою чи організацією.
Наприклад: 23.09.1992; Україна, м.Харків. Виявлено працівниками Харківської митниці під час спроби вивезти за межі України громадянином...
Якщо предмет надійшов з іншого музею, зазначаються час і місце виявлення предмета працівниками попереднього музею.
Останнім часом, у зв'язку з розгортанням археологічних досліджень пам'яток XVI–XVIII століть, збільшується кількість переданих до музеїв люльок, виявлених під час археологічних досліджень. У таких випадках фіксується назва експедиції чи загону (у дужках прізвище та ім'я її керівника); під час яких робіт виявлено виріб: археологічні розвідки, розкопки; місце їх проведення, включаючи польову нумерацію та шифр об'єкта, в якому було виявлено предмет.
Наприклад: м.Київ. Археологічна експедиція на території Києво Печерської лаври (керівник – Сергій Балакін). Північно західна ділянка території Києво Печерської лаври. Ріг вул.Мазепи та Лавр

ського провулку. Південний фасад корп.№19. 1997. Шурф №1. Рештки гончарного горна. Глибина 2,3 м.

При цьому в пункті 41 «Архівні матеріали» подається бібліографічний опис Звіту про археологічні розкопки чи розвідки.

Например: Балакин С.А. Отчет об археологических исследованиях по траншее теплотрассы корпусов №19 и №23 в 1997 г. // НА ІА НАН України, 1997/114; КПЛ А НДФ № 654. – К., 1997. – 62 с.

31. Особи, пов'язані з пам'яткою. До цього пункту заносяться дані про осіб, для яких було виготовлено або яким належав описуваний предмет.

32. Події, пов'язані з пам'яткою. До цього пункту заноситься інформація про конкретну історичну подію, у зв'язку з якою було виготовлено виріб, що описується в уніфікованому паспорті.

Наприклад: Люльку виготовлено до урочистостей, присвячених 1500 літтю Києва.

33. Опис стану збереження. Стан збереження пам'ятки – це міра неушкодженості автентичної (первинної, авторської) частини твору. Необхідно зазначити наявні пошкодження, їх локалізацію, наявність втрат, реставрованих частин і деталей, неавторських написів.

Вибрати зі списку:
- втрата кольору;
- дірка;
- злам;
- розшарування;
- потемніння;
- плями;
- тріщини;
- крихкість;
- подряпини;
- реставрований;
- склеєний з ...... фрагментів;
- забруднення;
- без пошкоджень;
- інші дефекти.

Наприклад: подряпини, відшарування поливи, вінця відбито.

Опис дефектів, які утворилися під час виготовлення виробу, наприклад, брак під час випалювання тощо, заносяться до пункту 27 «Короткий опис».

34. Реставрація. Заповнює працівник фондів у випадку проведення реставрації із зазначенням обсягу проведених робіт, використаних матеріалів, прізвища реставратора та номера складеного акта про реставрацію.

35. Рекомендації щодо реставрації. Заповнює працівник фондів після консультації з реставратором. Пропонується зазначити один із необхідних заходів: термінова реставрація, консервація, профілактичний огляд.

36. Можливість транспортування. Зазначається можливість транспортування експоната, зважаючи на його стан збереження.

37. Експонування. Заповнюється у випадках, якщо експонат експонувався до надходження до музею або після його експонування в постійно діючій експозиції та виставках.

38. Бібліографія. Якщо предмет було опубліковано, необхідно зазначити, де саме. Опис проводити згідно з існуючими вимогами (Автор. Назва. – Місто друку: Видавництво, рік видання. – С., мал.; Автор. Назва статті // Назва видання. – Місто друку: Видавництво, рік видання. – С., мал.). Також, якщо предмет має прямі аналогії, зазначити подібні речі та посилання на джерело.

Наприклад: Люльку опубліковано в альбомі: Украинское народное творчество: Серия VI. Гончарные изделия. – Вып.1 й. Типы украинской гончарной посуды. – Полтава: Издание Кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913.– Табл.XVII, рис.165.

39. Архівні матеріали. Посилання на архівні документи.

Наприклад: Люльку зафіксовано в Акті передачі колекцій К.Скаржинської // Державний архів Полтавської області. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.135.

40. Топографічний шифр. Заповнює працівник фондів.

41. Старі позначення. Старі інвентарні номери, нанесені на виріб.

42. Дати звірки наявності. Заповнює працівник фондів.

43. Дата запису до інвентарної книги чи введення інформації до електронної бази даних.

• ДОДАТОК III •

Слова «люлька» і «тютюн» в інших мовах

мова	люлька	тютюн
арабська	غليون ° , غليون ا'نبوب °	تبغ ° [yy=] تبغ دخان °
білоруська	трубка, люлька	тытунь, табака
болгарська	лулá	тютюн
голландська	tabakspijp	tabak
кримсько-татарська	lűle, űle	tűtűn
німецька	die Tabakspfeife, Pfeife	Pfeifentabak
перська (фарсі)	lulä	totun
польська	fajka, lulka	tytoń, tabaka
російська	трубка для курения	табак
сербська	лула	табак
словацька	lula, l'ul'ka	papriková omáčka
словенська	lúla	tutun
турецька	«lűle», «lűl»	tűtűn
угорська	pipa	dohány
французька	pipe	tabac
хорватська	frula	duhana, duhan, duhanskih, duhanske
чеська	tabákové dózy, dózy na tabák	tabák

• ДОДАТОК IV •

Прислів'я та приказки зі згадками про люльки

1. Добрий курець, коли є люлька й тютюнець [107, с.512 513].
2. Коли ти курець, май свою люльку та тютюнець [107, с.512 513].
3. Кури, кури люлечку, мій сизий голубочку. Хоч буду запрядать, та буду тютюн купувать [107, с.512 513].
4. Люлька не куриться – мабуть, дівчина журиться [107, с.512 513].
5. Без люльки, як без жінки [107, с.512 513].
6. За люльку й батька б проміняв (про затятого люлешника. – О.К.) [107, с.512 513].
7. Покуримо люльки, щоб дома не журитись (дома не журились) [107, с.512 513].
8. Покурю люльки, най ся жінка дома не журить [84, с.442].
9. Покуримо люльки та забудемо думки [107, с.512 513].
10. А нуте, синки, за люльки, нехай паска постоїть [107, с.512 513].
11. Нехай, козаки, паска постоє, а ми сперше люльки поцупим [120, с.251].
12. А нука, синки, беріться за люльки, нехай паска постоє, а поросяти кат не візьме.
13. А нуте, синки, за люльки, а поросяти чорт не вхватить [107, с.512 513].
14. Підкурив, як Гайдай сову [108, с.554].
15. «Дай люльки!» – «А робить не гульки!» [107, с.512 513].
16. Козацька люлька – добра думка [98, с.1].
17. Хто не курить люльки і не нюхає табаки, той не варт і собаки [46, с.389].
18. Люльки шукає, а люлька в зубах [108, с.307].
19. «А встань, синку, та покури люльки!» – «А вже матку за череп хватило: чи покуриш чи не покуриш, а молотить потуриш» [108, с.532].
20. Люльку дме та дме [108, с.617].

Джерела та література

1. Національний музей заповідник українського гончарства в Опішному, КН 7130/Г 190.
2. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 47888/КС 2386.
3. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 9865/КС 699.
4. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 9869/КС 703/2.
5. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 10879/КС 919. Документи про місце віднайдення люльки не збереглися. Знаходиться в музеї з 1915 року.
6. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 10888/КС 928. Документи про місце віднайдення люльки не збереглися. Знаходиться в музеї з 1915 року.
7. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 11786/КС 1082.
8. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 15428/ДР 219.
9. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 15935/КС 1391.
10. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 9861/КС 695. Документи про місце віднайдення люльки не збереглися. Запис до книги вступу зроблено 04.08.1948 року.
11. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 9864/КС 698.
12. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 9869/КС 703/1.
13. Національний музей заповідник українського гончарства в Опішному, НД 229.
14. Національний музей заповідник українського гончарства в Опішному, НД 224.
15. Національний музей заповідник українського гончарства в Опішному, НД 228.
16. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 10883/КС 923.
17. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 15891/КС 1379.
18. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 2375/КС 319.

19. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 9862/КС 696.
20. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 164/А 164/2.
21. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 165/А 165.
22. Полтавський краєзнавчий музей, ПКМ 5561/А 257/29.
23. Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, КВ 591/К 32.

24. Абросимова А.А., Каплан Н.И., Митлянская Т.Б. Художественная резьба по дереву, кости, рогу. – М.: Высшая школа, 1978. – 152 с.
25. Актовые книги Полтавского городового уряду XVII века /Ред. и прим. В.Л.Модзалевского. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – Вып.I й: Справы поточные 1664–1667 годов. – 216 с.
26. Археологія доби українського козацтва. – К.: Видання Інституту засобів і методики навчання, 1997. – 336 с.
27. Білецька О., Нерода В. Пам'ятки доби пізнього середньовіччя Черка щини // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 1997. – С.138 143.
28. Біляєва С.О., Виногродська Л.І., Сухобоков О.В., Ерзой Б. Археологічні дослідження в Очакові // Археологічні відкриття в Україні 1997 1998 рр. – К.: видання Інституту археології НАН України, 1998. – С.55 57.
29. Біляєва Світлана, Фіалко Олена. Люльки з Карантинного двору Аккер манської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – Вип.14. – С.79 86.
30. Богуш П. Запорізькі люльки із села Усть Кам'янка Апостолівського району Дніпропетровської області // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 1995. – 42 с.
31. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1971. – Т.6. – 624 с.
32. Брайчевська О.А., Михайлов П.С., Сагайдак М.С. Дослідження ділянки Подолу по вул.Спаській у 1988–1989 рр. // Стародавній Київ. Археоло гічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С.217 237.
33. Ведомость квартирмейстера Карташова о людях в Полтавском полку име ющих посев табаку 1722 г. // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф.II. – Спр.756. – 5 арк.
34. Виногродська Л. Археологічні дослідження замку у с.Зіньків Хмельниць кої області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1996. – Вип.5. – С.35 38.
35. Виногродська Л. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповід нику у 1997 році // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1997. – Вип.7. – С.131 138.

36. Виногродська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні XIV–XVIII століття // Археологія. – 1997. – №2. – С.129 140.
37. Виногродська Лариса. Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2005. – С.86 94.
38. Волкова Ф.Н. Общая технология керамических изделий. – М.: Строй издат, 1989. – 80 с.
39. [Г.А.] Чому варто кинути курити? //Дзвони Волині. – Луцьк, 2001. – №1. – С.4.
40. Гейко А. Пізньосередньовічні пам'ятки Полтавщини // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999 /За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.73 77.
41. Горішний П.А. Археологічні дослідження в Чигирині //Археологічні дослі дження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С.119 123.
42. Горішний П., Діденко О. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.151 157.
43. Горішній П. Козацький цвинтар у Чигирині: Поховальний обряд, антро пологія, археологічні матеріали // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.32 39.
44. Горобець В. Витоки тютюнової контрабанди в Україні: рік 1759 // Історія України. – 2004. – №15. – С.7 8.
45. Грач Д.Д. Археологические раскопки в Ленинграде. – Москва Ленинград: Издательство АН СССР, 1957. – 29 с., XL табл.
46. Грінченко Б. Словарь української мови. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.II. – 588 с.
47. Гугля В.І. Керамічне виробництво XVII–XVIII століття: штрихи до технології // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – Ч.1. – С.168 170.
48. Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.3 21.
49. Гусач И.Р. Закрытые комплексы с «турецкими» курительными трубками из Азова // Историко археологические исследования в Азове и на Ниж нем Дону в 2001 г. – Азов: Азовский краеведческий музей, 2002. – Вып.18. – С.368 389.
50. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: В четырех томах /Репринтное воспроизведение издания 1903–1909 гг. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – Т.4. – 864 с.
51. Данченко Л. Невмируще джерело: Бесіди про українське народне мистецтво. – К.: Мистецтво, 1975. – 125 с.
52. Динцес Л.А. Русская глиняная игрушка. Происхождение, путь, история развития. – Москва Ленинград: АН СССР, 1936. – 109 с.

53. Ділова і народно розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних кан целярій та ратуш Лівобережної України) /Підготовка до видання В.А.Передрієнка. – К.: Наукова думка, 1976. – 416 с.
54. Дядиченко В.А. Нариси суспільно політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1959. – 532 с.
55. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1989. – Т.3. – 549 с.
56. Загребельний О., Балакін С. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскре сенської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип.8. – С.107 111.
57. Заїка І.В. Нові матеріали доби пізнього середньовіччя з Харківщини // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №1. – С.128 129.
58. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 391 с.
59. Кепін Д. Климентій Зіновіїв як етнограф // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип.8. – С.218 223.
60. Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII ст. (термінологічна роз відка) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2006. – Вип.15. – С.78 82.
61. Коваленко Оксана. Технологія виготовлення люльок XVII–XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини) // Полтавський краєзнавчий музей: Збір ник наукових статей 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С.62 74.
62. Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. – 1991. – №4. – С.42 58.
63. Козубовський Г., Івакін Г., Чекановський А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–89 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С.262 265.
64. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII століття – К.: Видав ництво АН УРСР, 1963. – 388 с.
65. Кучугура Л., Саєнко Р. Козацькі старожитності м.Маріуполя та його око лиць // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.178 187.
66. Лащук Ю.П. Українська народна кераміка XIX–XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969. – Рукопис // Національний музей заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.16/1. – 633 арк.
67. Левко О.Н. Витебск XIV–XVIII вв. – Минск: Навука и тэхніка, 1984. – 119 с.
68. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо восточной Белоруссии. – Минск: Навука и тэхніка, 1992. – 63 с.
69. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Видавни цтво Харківського державного університету, 1970. – 204 с.

70. Мірущенко О. Колекція козацьких речей Бодянського О.В. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.95 98.
71. Модзалевский В.Л. Материали для истории Полтавского полка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1906. – Вып.2. Приложения. – С.1 57.
72. Назаров О. Нові археологічні дослідження пізньосередньовічного Корсуня // Нові дослідження пам'яток козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.148 151.
73. Народні пісні в записах Степана Руданського. – К.: Музична Україна, 1972. – 291 с.
74. Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки /Укладачі Мокляк В.О., Супруненко О.Б. – Полтава: Видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – 8 с.
75. Пастернак А. А тютюн та люлька... // Наука і суспільство. – 1991. – №11. – С.76 78.
76. Передрієнко В.А. Формування української мови XVIII століття на народній основі. – К.: Наукова думка, 1979. – 144 с.
77. Пивоваров С. «Се козак запорожець, ні об чім не туже; як люлька є й тютюнець, то йому байдуже // Інтернет газета. – 2002. – №93. – С.5 6.
78. Плецький С. Люльки Кам'янської Січі // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999 /За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.68 72.
79. Пономарев М.В. Обзор кустарных промыслов России /Под редакцией Д.Тимирязева. – СПб.: Паровая Скоропечатня М.М.Гутзац, 1902. – 234 с.
80. Попованова О., Горішний П. Люльки XVII–XVIII століття із фондів Національного історико культурного заповідника «Чигирин» (за матеріалами археологічних розкопок 1991–1993 рр. у м.Чигирин) // Нові дослідження пам'яток козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.157 161.
81. Пошивайло Ігор. Феноменологія гончарства: Семіотико етнологічні аспекти. – Опішне: Українське Народознавство, 2000. – 432 с.
82. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
83. Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.
84. Прислів'я та приказки. – К.: Наукова думка, 1990. – 523 с.
85. Рабинович М.Г. Гончарная слобода в Москве в XVI–XVII вв. // Материалы и исследования по археологии. – М., 1947. – №7. – С.2 73.
86. Рахно К.Ю. Картини типу «Козак Мамай» у зібранні старожитностей К.М.Скаржинської // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – Ч.1. – С.18 21.

87. Розенфельд Р.Л. Московское керамическое производство XII–XVIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 39. – М.: Наука, 1968. – 123 с.
88. Романець Т.А. Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки. – К.: Просвіта, 1996. – 208 с.
89. Сапєгін С.В. Козацькі старожитності с.Ковалівки під Полтавою // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип.12. – С.372 374.
90. Сапєгін С.В. Різночасове поселення у с.Ковалівка на Коломаку // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Ч.2. – С.11 12.
91. Свешников И.К., Гупало В.Д. Керамика, датированная кладами монет // Garncarstwo i kahlarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do chasów współczesnych. – Rzeszów: Muzeum okręgowe, 1994. – S.139-148.
92. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком 1651 р. – Львів: Світоч, 1993. – 326 с.
93. Седик О. Чашечки, з яких могла пити знаменита Роксолана // Хрещатик. – 2003. – №170. – 14 листопада. – С.12.
94. Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколубенських слобід (за матеріалами хутора Острів) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Ч.1 2. – С.84 90.
95. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // Полтавський археологічний збірник 1999, до 1100 ліття м.Полтави за результатами археологічних досліджень. – Полтава: Археологія, 1999. – С.84 96.
96. Сиракова Илина. Глинени лули за чибуци от Шуменската крепост // Годишник на музеите от Северна България. – Варна: Георги Бакалов, 1989. – Кн.XV. – С.91 97.
97. Скарби історичного музею імені Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт Прес, 2005. – 320 с.
98. Сковронський В.М. Побутові вироби та іграшки з глини. – К.: Урожай, 1994. – 48 с.
99. Супруненко П. О казацкой люльке // Планета диаспора. – К., 2000. – №2. – 24 января. – С.1.
100. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К.: Наукова думка, 1959. – 231 с.
101. Тетеря Д. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних досліджень у Переяславі 1998–1999 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.59 63.
102. Тетеря Д., Якименко О. Колекція пізньосередньовічних керамічних люльок з с.Циблі // Нові дослідження пам'яток козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.127 130.
103. Титов В. Фортеці на території м.Дніпропетровська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2000. – С.27 29.

104. Титова О. Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип.8. – С.12 14.

105. Троцька В.І. Пізньосередньовічні люльки з Полтавщини // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Ч.1 2. – С.130 131.

106. Украинское народное творчество. Серия VI: Гончарные изделия. (Главнейшие формы). – Вып.1 й. Типы украинской гончарной посуды. – Полтава: Издание Кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. – 28 с.

107. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 791 с.

108. Українські приказки, прислів'я і таке інше /Укладач М.Номис. – К.: Либідь, 1993. – 765 с.

109. Утвенко В. Податки на повинності міського населення Лівобережної України // Пам'ять століть. – К., 2003. – №2. – С.57 63.

110. Французова И.Г. Общая технология производства фарфоровых и фаянсовых изделий бытового назначения. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.

111. Ханко О.В. Дрібна керамічна пластика XVII–XVIII століття із Диканьки та інших гончарських центрів Поворскля // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – Ч.1 2. – С.170 171.

112. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Ч.1 2. – С.54 60.

113. Чайка Роман. Керамічні люльки із Жовківщини // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – Вип.7. – С.169 177.

114. Чекановський А. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Видання Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1993. – Вип.2. – С.116 119.

115. Чекановський А., Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів Кожум'як (на Києво Подолі) // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.99 108.

116. Чміль Леся, Чекановський Андрій. Підставка для випалення люльок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2005. – С.94.

117. Чому у рака вирячені очі? Українські народні казки, записані на Полтавщині А.М.Дяченком. – Полтава: Видавництво «Полтава», 2005. – 92 с.

118. Шульга І.Г. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в 2 пол. XVIII століття // Історія та історіографія України. – К.: Наукова думка, 1985. – С.74 88.

119. Щербатюк В. Розповідають експонати Лисянського районного історичного музею про козацтво Лисянщини та козацько селянські визвольні рухи у краї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.49 53.

120. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.

121. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 х томах – К.: Наукова думка, 1990. – Т.І. – 592 с.

122. Robinson R. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora // HESPERIA. – Princeton, New Jersey, 1985. – Vol.54. – №2. – P.149 203.

Резюме

Трубки для курения являются частыми находками в культурных слоях XVII–XVIII веков, составляют важную часть музейных коллекций. Несмотря на значительное количество публикаций, посвященных этой категории исторических памятников, много вопросов, связанных с их изготовлением, остаются открытыми. В книге освещаются вопросы терминологии, типологии, технологии изготовления, особенностей форм и декора трубок, найденных в Полтавщине. Издание также содержит экскурс в историю распространения табаководства на исследуемой территории, схему описания трубок, пословицы и поговорки об изделиях для табакокурения.

Начиная с XVII века, в среде украинских казаков и крестьян распространилось курение табака. Привнесение этой вредной привычки сопровождалось появлением небольшого глиняного изделия, которое стало спутником людей на века, – трубок. Для украинцев курение табака, как и трубки, было восточным турецко-татарским заимствованием. Оттуда пришла эта привычка; с турецкого языка в украинский перекочевали слова, обозначающие процесс курения и его элементы, в том числе слова «тютюн», «люлька». В конце XVI – в начале XVII веков доминирующими оставались импортные трубки: причерноморские, турецкие, болгарские.

Выращивание табака на территории Полтавщины началось со второй половины XVII века. На государственный уровень этот промысел вышел в то время, когда Украина уже была оккупирована Россией – во время царствования Петра I. Гетманщина стала центром выращивания табака, который продавали как в Россию, так и в другие страны. С 1723 года казаки и крестьяне, которые занимались этим промыслом, платили налог с посевов табака – «тютюнову десятину». В 1722 году на территории Полтавского полка зафиксировано 159 человек, которые занимались выращиванием табака.

С этими процессами связано увеличение количества трубок местного производства, вытеснение импорта. Изменялись и сами глиняные изделия в размерах и декоре. Вначале XIX века массовое изготовление глиняных трубок постепенно прекратилось, их заменили деревянные изделия. Но производство глиняных трубок в народном гончарстве Украины окончательно не исчезло; только в 1960-е годы мастера перешли на изготовление сувенирной продукции.

В работе предлагаются названия для описания различных частей украинских глиняных трубок. Разработана типология этих изделий на основе таких критериев: место изготовления, использование, форма чашечки и отростка. В частности, за особенностями формы, среди изделий выделено 4 типа (14 вариантов) трубок.

Изготовление глиняных трубок соответствовало последовательности основных этапов гончарного производства (приготовление сырья, формирование изделий, обработка поверхности и декорирование, сушка, обжиг).

Summary

Tobacco-pipes are often found in cultural layers of the 17th–18th centuries and form an important part of museum collections. Despite a great deal of published works, dedicated to this category of antiquities, many peculiarities of their production remain uncovered. This work highlights some questions of their terminology, typology, production technique, peculiarities of forms and decor, on the material of pipes found in the Poltava Region. The book contains also an excursus into the history of tobacco-cultivation spreading on the researched territory, the scheme of pipe description, proverbs and sayings concerning items for tobacco-smoking.

Since the 17th century a tobacco smoking has been spread among the Ukrainian Kozaks and peasants. This pernicious habit in Ukraine was being introduced alongside with appearance of a small ceramic object, which accompanied peoples for ages, – a pipe. A tobacco smoking, as well as a pipe itself, was adopted by the Ukrainians from the Turkish and Tatar peoples This habit has come from the Orient, and the Ukrainian words, denoting the process of smoking and its elements, including the terms for tobacco (*tiutiun*) and pipe (*liulka*), derived from the Turkish language. The pipes imported from the Black Sea coast, Turkey, and Bulgaria dominated in the late 16th – early 17th centuries.

People started to grow tobacco on the territory of the Poltava Region since the 17th century. This business was expanded up to the state level in the time, when Ukraine has been already occupied by Russia – during the reign of Peter the First. The Hetmanate Ukraine became the centre of and exporting the tobacco to Russia and other countries. Since 1723 those Kozaks and peasants who were engaged in that trade, had to pay a special duty on tobacco crops – the so-called tobacco tithe. 159 persons, engaged in tobacco-growing, were registered on the territory of the Poltava Regiment in 1722.

These processes resulted in increase of production of the home-made pipes and exclusion of the import items alike are connected with these processes. Size and decor of this ceramic articles were change too. In the early 19th century the production of clay pipes gradually reduced, they were replaced by the wooden ones. But the making of clay pipes has not vanished completely in the folk pottery craft in Ukraine; only in the 1960s the craftsmen shifted to production of souvenirs.

This book proposes some terms for description of the different parts of Ukrainian clay pipes. It also presents the typology of this produce on a base of the following criteria: place of production, usage, form of a pipe bowl and its branch piece. Particularly, 4 types (14 variants) of pipes are distinguished among the home-madeproduced items on basis of the form peculiarities.

The making of clay tobacco-pipes corresponded to the sequence of the main phases of pottery-making (preparation of raw materials, forming of articles, processing and decorating of their surface, drying, firing).

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Інформація

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Мандруймо Гончарською столицею України!
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net
Музей відчинено щодня з 9-00 до 17-00 год
www.opishne-museum.narod.ru
www.ceramology-ua.narod.ru

Опішне

Історична довідка

Нині селище Зіньківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загальновизнана столиця українського гончарства.

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. 1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств. У добу середньовіччя в містечку збудовано розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначнішим гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського митця Василя Кричевського в стилі українського модерну). Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.

В Опішному функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік», що знаходився в системі «Укрхудожпрому», та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспілці». Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні. Нині тут діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських митців, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думав, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення українотверджуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських митців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного; художників-керамістів – Юрка Лебіщака, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка, історика літератури Назара Фіялковського; археолога Івана Зарецького; етнографів – Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лащука; публіциста й політичного діяча української діаспори Івана Майстренка.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійно діючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає), Державна спеціалізована художня школа-інтернат 1-3 ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає), Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (на пострадянському просторі аналогів немає). Сформувався чисельний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні.

***На буревійних шляхах історії містечко не раз дощенту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, завмерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його месіянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадіть до цього Предковічного джерела Духовності Нації,
звідки незлічимими струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найвтаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!
У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад***

***З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.
Таїна його Величі – за сімома замками Історії.
Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть
світлоносні гончарі – чарівники царі неосяжних вершин
Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до Нас
Великомудрістю Предків.
Вслухаймося разом!***

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів та гончарки Олександри Селюченко, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, свята утвердження гончарних традицій – «День гончаря».

Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць.

Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному»

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, всебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів.

Хронологія лідерства Полтавщини в національному гончарстві й керамології

1879 – **на Полтавщині вперше на українських етнічних територіях** було проведено польову керамологічну експедицію: професор Харківського університету Анастасій Зайкевич, на прохання Полтавського губернського земства, у польових умовах обстежив гончарні осередки Миргородського, Лохвицького, Зіньківського та Полтавського повітів;

1880 – **полтавець Анастасій Зайкевич** написав **перше в Україні** керамологічне дослідження гончарних осередків губернії за власними польовими матеріалами – *«О гончарном производстве»*;

1882 – **полтавець Анастасій Зайкевич**, за підтримки Полтавського губернського земства, опублікував **перший в Україні** образотворчий альбом *«Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий»* зі зразками близько 100 орнаментів мисок, горщиків, глечиків, тикв, кахель та інших глиняних виробів [наприкінці того ж року поляк Людвік Вежбіцький видав у Львові альбом *«Взори промислу домашнього: Вироби глиняні селян на Русі (Косів)»*, проте в ньому були представлені переважно авторські твори косівського гончаря Олександра Бахмінського];

1890 – **уперше в Україні** на засіданні **Полтавського сільськогосподарського товариства** визнано необхідним *«строить склад образцов, моделей, красок и других препаратов по гончарному... делу»*;

1893 – **полтавець Іван Зарецький уперше в Україні** в польових умовах почав цілеспрямовано фіксувати професійну лексику гончарів;

1893 – **полтавець Іван Зарецький уперше в Україні** в польових умовах почав фіксувати фотоспособом на скляних негативах технологічні процеси традиційного гончарства, побут гончарів;

1893 – **полтавець Іван Зарецький уперше в Україні** започаткував формування нового типу керамологічних джерел, а саме – графічної документації польових спостережень;

1893 – **полтавець Іван Зарецький уперше в Україні** зібрав велику колекцію традиційних гончарних виробів (близько 400), яку передав до Земського природничо історичного музею;

1893 – **полтавець Іван Зарецький уперше в Україні** зібрав колекцію глин та інших матеріалів гончарного виробництва;

1894 – **полтавець Іван Зарецький** опублікував у Полтаві **першу не тільки в Україні, а й у Російській імперії** керамологічну монографію *«Гончарный промысел в Полтавской губернии»*, написану за матеріалами його польових досліджень гончарних осередків Полтавщини;

1894 – **у Опішному** відкрито **перший** в Лівобережній Україні гончарний навчальний заклад – Земську зразкову гончарну майстерню;

1895 – **в Полтащині** відкрито Миргородську художньо промислову школу імені Миколи Гоголя, яка функціонує й донині як Миргородський державний керамічний технікум імені Миколи Гоголя – на сьогодні **єдиний на всьому постсовєтському просторі** спеціалізований гончарний вищий навчальний заклад I II рівня акредитації і до того ж найстаріший на цьому терені;

кінець XIX століття – у опішненського гончаря Федора Чирвенка **вперше в Україні** з'явився гончарний круг із металевою віссю;

кінець 1890 х – середина 1910 х років – Опішне було **єдиним на той час в Україні** гончарним осередком, з майстрами якого активно співпрацювали видатні українські митці: живописці Сергій Васильківський, Василь Кричевський, Микола Самокиш, графік Опанас Сластьон, скульптори Єлизавета Трипільська та Леонід Позен;

1899 – **уперше в Україні в Опішному** виготовлено серію фотографій «Типи гончарів м.Опішне», які експонувалися на Всесвітній виставці в Парижі (1900);

початок 1900 х років – з усіх майстрів традиційних осередків гончарства саме **опішненський гончар Іван Гладиревський уперше в Україні** почав виготовляти мальовану плитку для облицювання будинків;

1901 – **уперше в Україні** учасники обласного з'їзду діячів кустарної промисловості **в Полтаві** порушили перед Полтавським губернським земством клопотання про видання доступної для кустарів брошури, яка б містила основні рецепти приготування поливи, описи горнів тощо;

1902 – **уперше в Україні полтавець Віктор Василенко** опублікував зібрану й систематизовану ним професійну лексику гончарів Полтавщини в праці *«Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии...»*;

1904 – **уперше в Україні** архітектори почали залучати саме **опішненських гончарів** до виготовлення декоративної облицювальної плитки і черепиці для приватних і громадських будівель;

1904 – **в Опішному** художником керамістом Петром Вауліним засновано **перший в Україні** музей старовинних гончарних виробів;

1904 – **уперше в Україні Полтавське губернське земство** відкрило в Полтаві кустарний склад, який розшукував ринки збуту й постачав за межі губернії продукцію кустарних промислів, у тому числі й гончарів;

1911 – **в Полтавщині, у м.Ромни,** побачив світ **перший в Україні** посібник з виготовлення глиняних виробів – *«Як робити глиняну посуду»* Осипа Білоскурського;

1913 – **Полтавське губернське земство** опублікувало **перший в Україні** ілюстрований фотографічний каталог традиційних глиняних виробів Полтавщини;

1917 – **уперше в Україні Полтавське губернське земство** прийняло рішення про створення в Опішному спеціалізованого музею гончарства;

1917 – **уперше в Україні Полтавське губернське земство** прийняло рішення про важливість підготовки й видання спеціальних книг з історії гончарства в Україні;

1926 – з поміж українських керамологів **полтавець Яків Риженко** став **першим** аспірантом;

1927 – **уперше в Україні**, **у Опішному,** Полтавською санітарною організацією, за підтримки Наркомздоров'я та наданих консультацій Українським інститутом гігієни та патології праці і Харківським санітарним бактеріологічним інститутом, проведено комплексне науково практичне обстеження санітарно гігієнічних умов роботи гончарів одного гончарного осередку;

1929 – **полтавець Яків Риженко вперше в Україні** захистив керамологічну дисертацію;

1929 – **у Опішному** засновано **першу в Україні** художню гончарну артіль *«Художній керамік»*;

1954 – **уперше в Україні полтавка Марія Кривчанська** захистила кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню гончарної термінології, – *«Лексика гончарного промысла Полтавской области»*;

1970–1971 – **уперше в Україні** аж 12 гончарів **(з Опішного)** стали членами Спілки художників СРСР;

1971 – **уперше** з поміж українських народних майстрів гончар **Іван Білик з Опішного** став дипломантом одного з найпрестижніших світових конкурсів кераміки у Фаенце (Італія);

1986 – **у Опішному** за дорученням Ради Міністрів Української РСР та рішенням Полтавського облвиконкому **засновано Музей гончарства в Опішному** – всеукраїнський центр збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини України;

1987 – **у Опішному засновано перший в Україні** меморіальний музей садибу народного майстра – Меморіальний музей садибу славетної гончарки Олександри Селюченко;

1988 – **Музей гончарства в Опішному вперше в Україні** почав цілеспрямовано фільмувати події та явища, пов'язані з українським гончарством, започаткувавши розвиток української візуальної керамології;

1989 – Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову про **створення** на базі Музею гончарства в Опішному **Державного музею заповідника українського гончарства в Опішному**;

1989 – **у Опішному** проведено **перший в Україні** Республіканський симпозіум гончарства *«Традиції і сучасність»*;

1989 – **у Опішному** проведено **перший в Україні** Республіканський конкурс на кращу публікацію на тему гончарства;

1991 – **опішненець Олесь Пошивайло** опублікував керамологічну монографію *«Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості»*, в якій **уперше в Україні** гончарство досліджено як феномен народної культури українців, і яка започаткувала завершальний етап організаційного структурування української керамології;

1992 – **у Опішному** засновано **перше в Україні** гончарне видавництво *«Українське Народознавство»*;

1993 – **уперше в Україні опішненець Олесь Пошивайло** опублікував словник гончарної лексики – *«Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)»*;

1993 – **уперше в Україні в Опішному** започатковано видання першого національного культурологічного щорічника, присвяченого різноманітним питанням вітчизняного гончарства, – *«Українське Гончарство»*;

1994 – **в Опішному** підготовлено й надруковано книгу Володимира Качкана *«Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного»*, в якій **уперше в Україні** для відтворення історії, сучасного стану й мистецьких досягнень славетного гончарного осередку широко використано епістолярну спадщину та спогади гончарів;

1995 – **уперше в Україні в Опішному** відкрито Науково дослідницький центр українського гончарства (в структурі Національного музею заповідника українського гончарства в Опішному);

1995 – **уперше в Україні науковці Опішного** почали користуватися терміном *«керамологія»* для означення наукових студій гончарства;

1995 – **уперше в Україні опішненець Олесь Пошивайло** захистив докторську дисертацію, присвячену ролі й місцю гончарства в традиційно побутовій культурі українців, зі спеціальності *«етнологія»*, – «Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна)»;

1995 – **уперше в Україні** гончар (Микола Пошивайло) та керамолог (Олесь Пошивайло) саме **з Опішного** були відзначені Всеукраїнською літературно мистецькою премією імені Івана Нечуя Левицького;

1997 – **уперше в Україні** засновано художній загальноосвітній навчальний заклад зі спеціалізацією *«гончарство»* – Колегіум мистецтв **у Опішному**;

1998 – **уперше в Україні полтавець Ігор Пошивайло** захистив кандидатську дисертацію, присвячену міфо ритуальним аспектам світового гончарства, – *«Міфо ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи»*;

1999 – **уперше в Україні полтавець малобудищанин Віктор Міщанин** опублікував фундаментальний регіональний словник гончарів – *«Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки»*;

1999 – **уперше в Україні** гончарі – Іван Білик, Михайло Китриш, Василь Омеляненко – саме **з Опішного** були відзначені найвищою державною мистецькою нагородою – Державною премією України імені Тараса Шевченка;

1999 – **уперше в Україні** в Опішному відкрито музей гончарної родини – Меморіальний музей садибу гончарної родини Пошивайлів;

2000 – **у Опішному вперше в Україні** проведено Національний симпозіум гончарства;

2000 – **у Опішному вперше в Україні** проведено Всеукраїнський гончарський фестиваль;

2000 – **у Опішному вперше в Україні** проведено Національний конкурс художньої кераміки;

2000 – **у Опішному засновано** Українське керамічне товариство;

2000 – **уперше в Україні полтавець Ігор Пошивайло** опублікував фундаментальну монографію про світове гончарство як полісемантичний комплекс культурних знаків – *«Феноменологія гончарства: Семіотико етнологічні аспекти»*;

2000 – **у Опішному** засновано **перший у Європі** Інститут керамології як відділення Інституту народознавства Національної академії наук України;

2000 – **у Опішному** засновано **перший в Україні** національний науковий бібліографічний щорічник *«Бібліографія українського гончарства»*;

2001 – **у Опішному** засновано **перший в Україні** національний науковий щорічник *«Українська керамологія»*;

2001 – **у Опішному** засновано **перший в Україні** національний науковий **«Український керамологічний журнал»**;

2005 – **уперше в Україні** до навчального плану Державної спеціалізованої художньої школи інтернату I III ступенів «Колегіум мистецтв **у Опішному**» включено навчальний курс *«Етнографія українського гончарства»* для 9 11 класів;

2005 – **у Опішному** підготовлено й видано **перше в Україні** фундаментальне дослідження малих осередків гончарства – монографію малобудищанця Віктора Міщанина *«Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX–XX століття)»*;

2006 – **уперше в Україні** до навчального плану Державної спеціалізованої художньої школи інтернату I III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» включено навчальний курс *«Основи керамології»* для 7 10 класів й підготовлено відповідну програму;

2007 – **уперше в Україні** опішненець Анатолій Щербань опублікував керамологічну монографію «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)», яка **є першим в Україні** монографічним дослідженням палеокераміки як історичного джерела для вивчення давніх господарських занять;

2007 – **уперше в Україні** опішненець Олесь Пошивайло опублікував керамологічну монографію «Українська академічна керамологія XXI сторіччя», яка **є першим в Україні** дослідженням про теорію української керамології;

2007 – **у Опішному вперше в Україні** започатковано проведення Всеукраїнських науково практичних керамологічних семінарів;

2007 – **у Опішному вперше в Україні** започатковано проведення щорічних Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів;

2007 – **у Опішному вперше в Україні** започатковано проведення щорічних Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні «КеГоКе»;

2008 – **у Опішному вперше в Україні** опубліковано «Короткий довідник сучасних українських керамологів»;

2008 – **у Опішному вперше в Східній Європі** проведено Міжнародний науково практичний керамологічний семінар;

2008 – **уперше в Україні** полтавка Оксана Коваленко підготувала і впровадила в навчальний процес програму спецкурсу «Основи керамології» для вищих навчальних закладів;

2008 – опішненці Олесь Пошивайло і Людмила Овчаренко опублікували **перше в Україні** керамологічне монографічне дослідження про функціонування гончарної школи в одному окремо взятому гончарному осередку – епохальне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу»;

Опішне – **єдиний в Україні** гончарний осередок, краєвиди та народна архітектура якого найчисельніше відтворені на живописних полотнах видатних українських художників;

опішненське гончарство – **єдине в Україні**, яке заохотило академічного художника взяти собі псевдоніми – «*Опішнянський гончар*» та «*Гончар*» (Опанас Сластьон).

Усе, перелічене вище, засвідчує, що **Полтавщина вже понад століття залишається піонером творення гончарної культури України, її збереження й наукового вивчення,** а Опішне цілком закономірно постає історично сформованою Гончарною Меккою України. Про це влучно висловився славетний український поет і державний діяч, **Герой України Іван Драч**: «*Я не раз говорив уже, що якби сталася, скажімо, техногенна катастрофа і на географічній карті лишилася б одна Полтавщина, то Україна наша невдовзі, мовби той фенікс, знову б постала в своїй величі і красі. Бо є цей незвичайний край, творчо енергетичний, воістину духовний епіцентр українського самозбереження і поступу. Саме в ньому плекалися, виколихувалися таланти світового рівня, які через віки утверджують доброчинність українства, несуть у світи як учене, так і красне слово, задушевну пісню і мелодії сердець...* ***Саме Опішне нині є одним із наймогутніших в Україні центрів культурної самобутності, розвитку й утвердження традицій національної культури образотворення...*** *Побувавши там кілька років тому, я був вражений розмахом поєднання глибинних джерел народної творчості з сучасним поглядом на світ. На кожному кроці там осмикуєш себе – де ти, в Америці чи Канаді, Японії чи Німеччині? І не тому, що все збудовано, зроблено, подано, як прийнято в західному світі, а тому, що працівники центру перейнялися щирою любов'ю до рідної культури, дбайливо її оберігають і творчо розвивають*» (2000).

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Редакція «Українського керамологічного журналу»

ПОЛОЖЕННЯ
про
Національний конкурс публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні

„КеГоКе"

Метою Конкурсу є визначення рейтингу публікацій в Україні з означеної проблематики, заохочення науковців до активних досліджень вітчизняного та світового гончарства, до започаткування й участі в керамологічних дискусіях, написання ґрунтовних рецензій та критичних статей; заохочення популяризації знань про давнє й сучасне гончарство і його мистців.

До участі в Конкурсі запрошуються вчені (керамологи, історики, археологи, етнологи, мистецтвознавці, філологи і т.д.), краєзнавці, журналісти, письменники, усі, хто пише на конкурсну тематику.

За основу оцінювання беруться публікації, вміщені в національному науковому щорічнику «Бібліографія українського гончарства». Цей реєстр не є вичерпним, а тому може бути доповнений матеріалами, що не ввійшли до нього.

Основа списку номінантів у кожній номінації формується за спільним рішенням учених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Списки надсилаються членам Національної експертної керамологічної ради для визначення рейтингу номінантів. Експерти мають право доповнювати списки відсутніми в них публікаціями з обов'язковим письмовим обґрунтуванням свого рішення. На основі висновків експертів фундатори визначають переможців Конкурсу в кожній номінації. З переможців у номінаціях №І, ІІ ІІІ, IV, V, VI, VII, IX учені ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному на спільному засіданні визначають володаря Гран-прі Конкурсу.

Конкурс проводиться за такими номінаціями:

I. Краща монографія.
II. Кращий альбом, каталог.
III. Кращий збірник наукових праць (*щорічник, матеріали конференції, часопис, збірник*).
IV. Краща наукова стаття.
V. Краща науково-популярна, публіцистична стаття.
VI. Краща резонансна публікація.
VII. Краща публікація документальних матеріалів.
VIII. Краща публікація з окремими сюжетами на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні.
IX. Краща рецензія.
X. «КерамҐАНДЖ».

Критерії оцінювання публікацій:

I номінація:

1. Порушення нової теми.
2. Використання матеріалів польових досліджень.
3. Використання нових архівних джерел.
4. З'ясування дискусійних питань.
6. Використання зарубіжних порівняльних матеріалів.
7. Наявність оригінальних, уперше опублікованих ілюстративних матеріалів.

II номінація:

1. Наявність уперше опублікованих керамологічних матеріалів.
2. Використання керамологічних колекцій державних і приватних музеїв України, інших країн.
3. Повне атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів (час, авторство, регіон, осередок, місце виготовлення та зберігання).
4. Наявність фахового рецензування чи супроводжуючих статей фахівців.
5. Упорядкування видання науковцями.
6. Рівень художнього оформлення та поліграфічного виконання.

III номінація:

1. Наявність більшості фахових статей на теми керамології, гончарства, кераміки.
2. Фаховість висвітлення проблем керамології, гончарства.
3. Використання матеріалів польових досліджень та чужоземних порівняльних матеріалів.
4. Наявність оригінальних, уперше опублікованих ілюстративних матеріалів.
5. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.
6. Використання сучасної керамологічної термінології.

IV номінація:

1. Порушення нової теми.
2. Розробка й застосування нових методів дослідження.
3. Уведення до наукового обігу нових матеріалів (терміни, визначення, фото, документи тощо).
4. Наукові відкриття.
5. Аналітичність.
6. Розробка пріоритетних напрямків розвитку керамології.

V номінація:

1. Об'єктивне висвітлення проблем керамології, гончарства.
2. Популяризація сучасних знань про керамологію, гончарство, кераміку.
3. Зацікавлення громадян країни сучасними досягненнями керамології, гончарства.
4. Доступність викладу наукових знань.

VI номінація:

1. Сенсаційне наукове відкриття.
2. Найбільша кількість опублікованих відгуків про публікацію.
3. Проведення дискусії в періодичних виданнях.

VII номінація:

1. Використання та опублікування нових архівних матеріалів, документів, рукописів, фотографій.
2. Фахові коментарі до опублікованих матеріалів.
3. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.

VIII номінація:

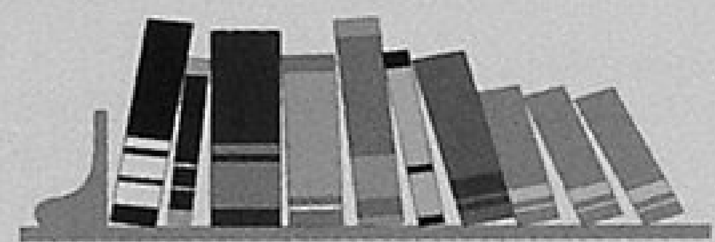
1. Наявність уперше опублікованих керамологічних матеріалів.
2. Фаховість висвітлення проблем керамологія, гончарства.
3. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.
4. Використання сучасної керамологічної термінології.
5. Популяризація керамологічних знань.

IX номінація:

1. Фаховість оцінки рецензованої роботи.
2. Висловлення власного бачення вирішення наукової проблеми.
3. Використання для доказування висловлених думок аналітичних матеріалів інших авторів.
4. Залучення до аналізу широкої бази наукових знань.

X номінація:

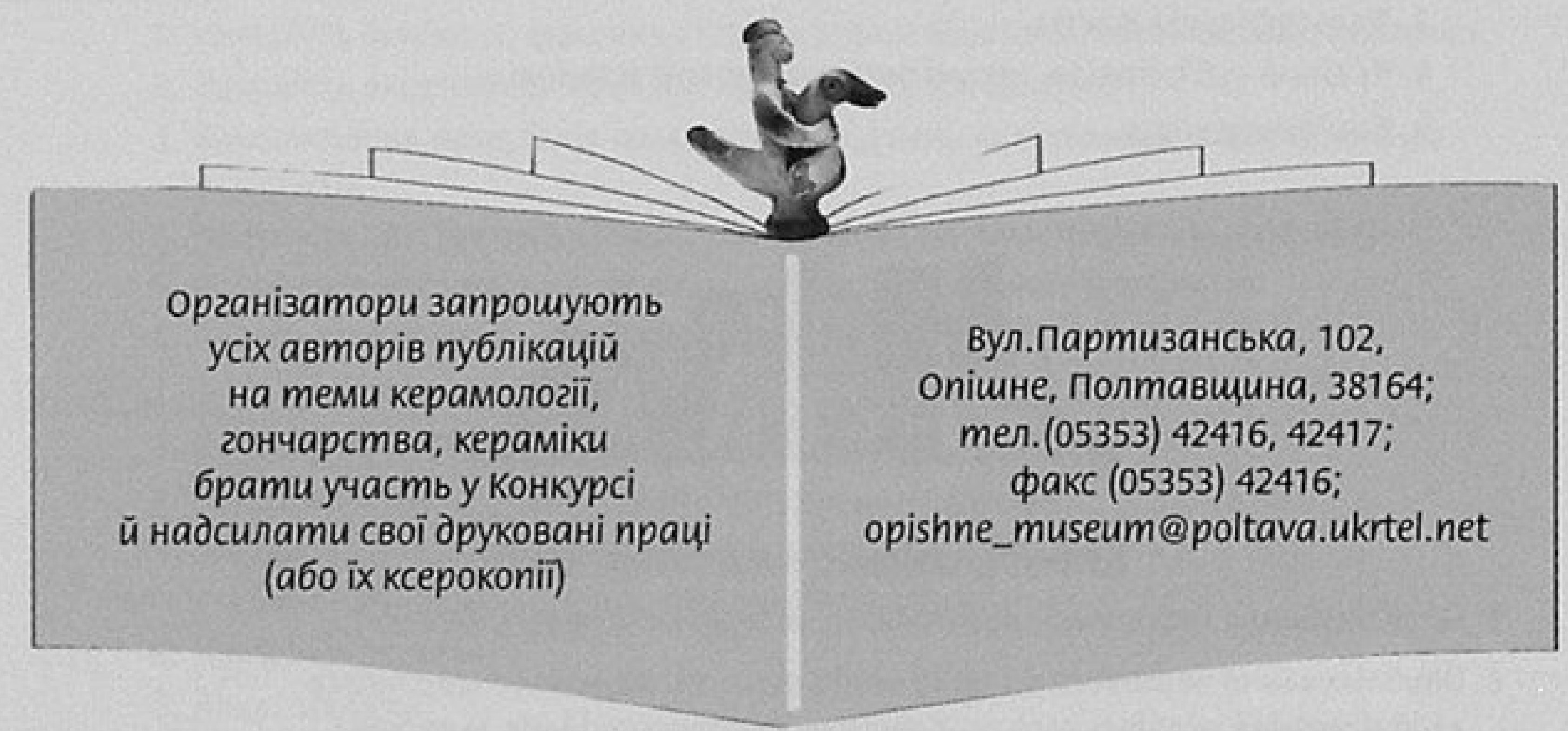
1. Нефахове висвітлення проблем керамології, гончарства.
2. Відсутність фахового атрибутування керамологічних матеріалів.
3. Фальсифікація фактів.
4. Крайній суб'єктивізм, несумісний з науковою істиною.
5. Кон'юнктурність.

Конкурс проводиться в кілька етапів:

1. Опублікування інформації про початок чергового Конкурсу *(січень)*.
2. Опублікування чергового випуску національного наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства» за попередній рік *(червень)*.
3. Розсилання примірників «Бібліографії українського гончарства» членам Національної експертної керамологічної ради *(1 10 липня)*.
4. Отримання експертних висновків фахівців *(11 липня – 20 вересня)*.
5. Систематизація експертних висновків. Прийняття рішення на спільному засіданні Вчених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному *(21 30 вересня)*.
6. Нагородження переможців та активних учасників Конкурсу грошовими преміями, заохочувальними призами, дипломами *(Опішне або Київ, жовтень)*.
7. Опублікування результатів Конкурсу в «Українському керамологічному журналі» та інших виданнях видавництва «Українське Народознавство» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному *(листопад грудень)*.

* ***В Україні подібні Конкурси вже проводилися**, проте вони не мали регулярного характеру. Так, 1989 року, в рамках Республіканського симпозіуму гончарства «Опішне–1989» було проведено перший в Україні конкурс на кращу публікацію 1988 року на тему гончарства. Започаткована традиція не набула сталості, оскільки націленість симпозіуму на відродження національних традицій українців налякала владні структури, які зробили все для того, щоб вони більше не проводилися. Конкурс було відновлено 2000 року в рамках I Національного симпозіуму гончарства «Опішне–2000» і продовжено наступного, 2001 року. Кращими публікаціями в Україні на тему гончарства тоді було визнано монографії Віктора Міщанина «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» (Опішне, 1999) та Ігоря Пошивайла «Феноменологія гончарства: Семіотико етнологічні аспекти» (Опішне, 2000). Правильність рішень Журі симпозіумів підтвердили найпрестижніші в Україні книжкові конкурси, зокрема VI і VII Форуми видавців у Львові, на яких зазначені книги теж стали лауреатами. Проте й тоді безперервності традиції не було дотримано, бо Національний музей заповідник українського гончарства в Опішному припинив проведення гончарних симпозіумів. Фундатори новітнього Національного конкурсу сподіваються, що захід стане довготривалим.*

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

II НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНКУРС ПУБЛІКАЦІЙ НА ТЕМИ КЕРАМОЛОГІЇ, ГОНЧАРСТВА, КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ

„KeГoKe 2008"

(за публікаціями 2005 року)

НАЦІОНАЛЬНА ЕКСПЕРТНА КЕРАМОЛОГІЧНА РАДА
визнала переможцями II Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні такі праці 2005 року:

I номінація «КРАЩА МОНОГРАФІЯ»

I місце

Монографія «Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX–XX століття)» [Опішне: Українське Народознавство, 2005. – 304 с.] молодшого наукового співробітника Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старшого наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидата історичних наук **Віктора Міщанина**

II місце

Монографія «Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем» [Вінниця: Нова книга, 2005. – 208 с.] завідувача Відділу археології Національного заповідника «Давній Галич», кандидата історичних наук **Тараса Ткачука** та викладача кафедри філології Національного прикарпатського університету імені Василя Стефаника, кандидата філологічних наук **Ярослава Мельника**

III місце

Монографія «Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд етапів βII-CII-γII)» [Вінниця: Нова книга, 2005. – 418 с.] завідувача Відділу археології Національного заповідника «Давній Галич», кандидата історичних наук **Тараса Ткачука**

II номінація «КРАЩИЙ АЛЬБОМ, КАТАЛОГ»

I місце

Петро Печорний: Альбом [К.: Видавничий центр «Софія-А», 2005. – Кн.2. – 112 с.]

III номінація «КРАЩИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ»

I місце

Український керамологічний журнал [Опішне: Українське Народознавство, 2005. – №1-4. – 336 с.]

II місце

Поливная керамика Средиземноморья и Причёрноморья X–XVIII вв.: Сборник научных трудов [К.: ИД «Стилос», 2005. – Т. 1. – 511 с.: илл.]

IV номінація
«КРАЩА НАУКОВА СТАТТЯ»

I місце
Стаття «Анатомія гончарського суперміфа України (мистецтвознавчі студії як антураж приватного авантюризму)» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.89-95] директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідного наукового співробітника Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України **Олеся Пошивайла**

II місце
Стаття «Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: перші роки діяльності (1896–1902)» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.134-142] директора Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішному», молодшого наукового співробітника Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України **Людмили Овчаренко**

III місце
Стаття «Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку початку XVIII ст. (за матеріалами переписної книги 1723 р.)» [Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – Вип.14. – С.182-188] молодшого наукового співробітника Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старшого викладача кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка **Оксани Коваленко**

V номінація
«КРАЩА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА, ПУБЛІЦИСТИЧНА СТАТТЯ»

I місце
Стаття «Розвиток українського гончарства в XX столітті» [Народне мистецтво. – 2005. – №1-2. – С.38-40] наукового співробітника Сектора народного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, кандидата мистецтвознавства **Олени Клименко**

II місце
Стаття «Гончарська самозреченість роду» [Культура і життя. – 2005. – №28-29. – 27 липня. – С.3] заступника директора з наукової роботи Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара», кандидата історичних наук **Ігоря Пошивайла**

III місце
Стаття «Зелений полив'яний посуд в українській і балкано-слов'янській міфо-ритуальній традиції» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.131-133, 307-308] молодшого наукового співробітника Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старшого наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному **Костянтина Рахна**

VI номінація
«КРАЩА РЕЗОНАНСНА ПУБЛІКАЦІЯ»

I місце
Стаття «Анатомія гончарського суперміфа України (мистецтвознавчі студії як антураж приватного авантюризму)» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.89-95] директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідного наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктора історичних наук **Олеся Пошивайла**

II місце
Стаття «Критичні нотатки на скрижалях святкового дня» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.264-266, 330-335] молодшого наукового співробітника Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старшого наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному **Жанни Чечель**

III місце
Стаття «Всеукраїнські молодіжні симпозіуми гончарного мистецтва: два протилежні погляди одного учасника» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.258-263] художника-кераміста, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України, члена Національної спілки художників України **Володимира Онищенка**

VII номінація
«КРАЩА ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ»

I місце
Стаття «Невідомі листи з кримінальної справи Якова Риженка» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.254-257] молодшого наукового співробітника Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старшого наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидата історичних наук **Віктора Міщанина**

VIII номінація
«КРАЩА ПУБЛІКАЦІЯ З ОКРЕМИМИ СЮЖЕТАМИ НА ТЕМИ КЕРАМОЛОГІЇ, ГОНЧАРСТВА, КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ»

I місце
Книга «Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя): Персоналії» [Полтава: Гротеск, 2005. – 370 с.: іл.] мистецтвознавця, викладача Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, доцента, заслуженого працівника культури України **Віталія Ханка**

II місце
Книга «Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.» [Львів: Українські технології, 2005. – 528 с.: 742 іл.] декана факультету історії та теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв, доктора мистецтвознавства, професора **Ростислава Шмагала**

III місце
Книга «Курганы скифского Герроса IV в. до. н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) [К.: ИД «Стилос», 2005. – 600 с.: 24 табл., цв. илл.] археолога, доктора історичних наук **Бориса Мозолевського**, старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук **Сергія Поліна**

IX номінація
«КРАЩА РЕЦЕНЗІЯ»

I місце
Рецензія «[Івашків Галина. Декор традиційної української кераміки XVIII – першої половини XX століття (іконографія, домінантні мотиви, художні особливості)]» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.267-275] директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідного наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктора історичних наук **Олеся Пошивайла**

II місце

Рецензія «Перше фундаментальне дослідження малих осередків українського гончарства // Міщанин Віктор. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX–XX століття)» [Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.4-11] директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідного наукового співробітника Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктора історичних наук **Олеся Пошивайла**

III місце

Рецензія «[Кленина Е.Ю. (при участии В.В.Созник). Керамические сосуды II–III вв. н.э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического). – Poznan, 2004. – 113 с., 31 рис., 7 табл.]» [Археологія. – 2005. – №4. – С.111-113] провідного наукового співробітника Відділу античної археології Інституту археології НАН України, доктора історичних наук **Віталія Зубаря**

X номінація
«КЕРАМҐАНДЖ-2005»

I місце

Стаття «Незатребувана спадщина» [Дзеркало тижня. – 2005. – №32. – 20 серпня. – С.22] завідувача Відділу інформаційної роботи Державної сільськогосподарської бібліотеки **Валентина Мойсеєнка**

II місце

Стаття «Окрилення душі» [Літературна Україна. – 2005. – №50. – 22 грудня. – С.7] народного художника України, академіка **Василя Бородая**

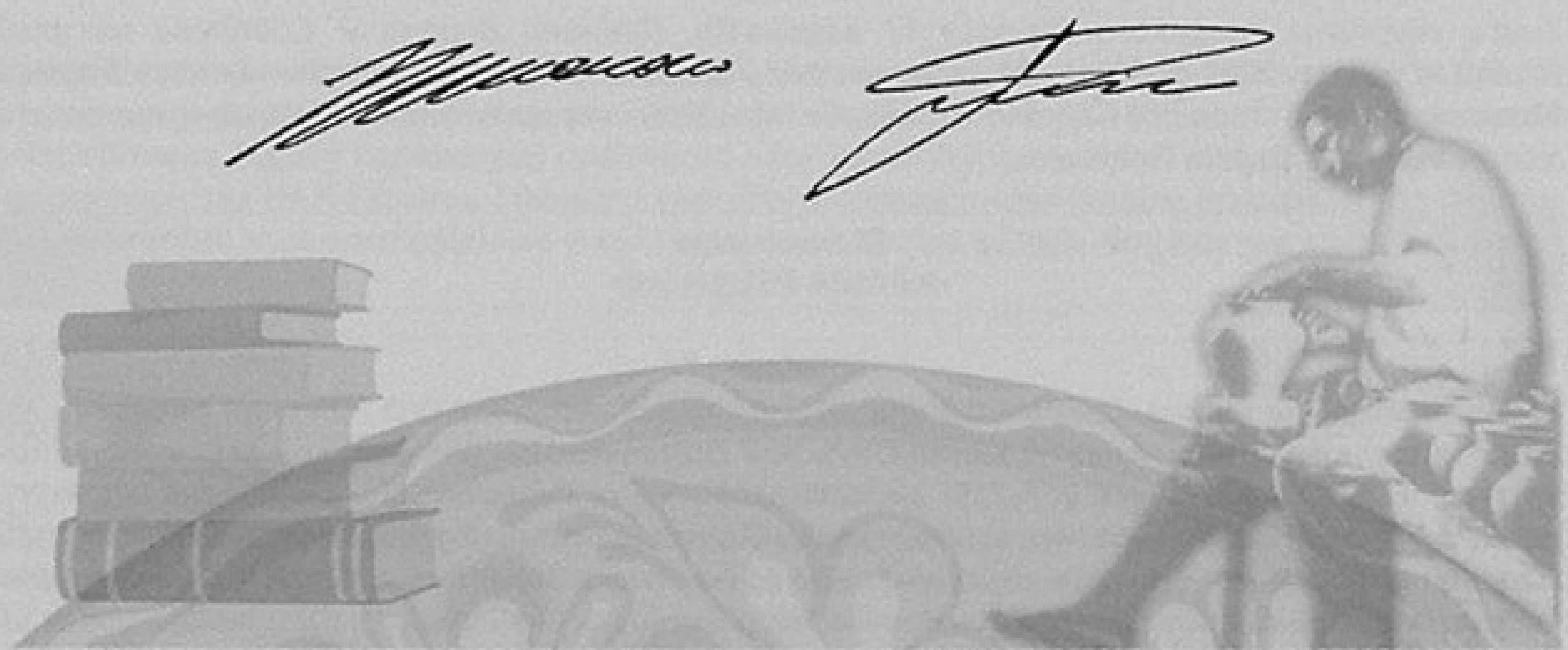
III місце

Альбом «Олександр Ганжа (1905–1982): До 100-річчя від дня народження славетного українського гончаря» [К.: Народні джерела, 2005. – 28 с.: іл.]; автор-упорядник – заслужений діяч мистецтв України **Євген Шевченко**

СПІВГОЛОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКСПЕРТНОЇ КЕРАМОЛОГІЧНОЇ РАДИ

Декан факультету теорії та історії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв,
доктор мистецтвознавства,
професор РОСТИСЛАВ ШМАГАЛО

Професор кафедри кераміки
Львівської національної академії мистецтв,
доктор мистецтвознавства,
професор ОРЕСТ ГОЛУБЕЦЬ

ББК 63.3 (4Укр-4Пол)4
К56

КОВАЛЕНКО Оксана
Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).
– Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.: іл. *(Керамологічне двокнижжя «Люлька в історії та гончарстві України», книга 1; Академічна серія «Українські керамологічні студії», випуск 1)*

ISBN 966-7322-18-1 (Книги 1-2)
966-7322-19-Х (Книга 1)

Kovalenko, Oksana.
Clay Pipes of the 17th – 18th Centuries (after the Materials from the Poltava Region). – Opishne: *The Ukrainian Ethnology* Publishing House, 2008. – 144 p., ill. (The ceramological two-decker set *A Pipe in the History and Pottery of Ukraine*, volume 1; Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies*, issue 1)

Clay tobacco-pipes are often found in the cultural layers of the 17th–18th centuries during archaeological excavations. They are richly represented in museum and private collections in Ukraine. Despite numerous publications, dedicated to this category of antiquities, many questions concerning their production and usage, remain hitherto unclarified.

This monograph of a contemporary Ukrainian researcher – a ceramologist, archaeologist, historian and museologist, is dedicated to the pipes, found in the Poltava Region, their terminology, typology, technique of production, peculiarities of forms and decor. The suchlike research is made for the first time in Ukraine. It contains also an excursus into the history of tobacco-cultivation spreading on the researched territory, the scheme of pipe description, proverbs and sayings concerning items for tobacco-smoking.

This monograph is the first book from the unique ceramological two-decker edition *A Pipe in the History and Pottery of Ukraine*. It is continued with a research *Pipe as a Historical Symbol of Tobacco Colonization (the Concept of an Ethnologist)* by Oles Poshyvailo, Doctor of History, a famous Ukrainian ceramologist, ethnologist and museologist.

The book has initiated the academic series *Ukrainian Ceramological Studies* that will present the most important results of research of contemporary Ukrainian scientists in the field of cultural ceramology.

This edition is for ceramologists, archaeologists, ethnologists, historians, art critics, museologists, regional explorers, lecturers, students, for all admirers of the history and culture of their native land.

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства
НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42175;
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;
www. ceramology-inst.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

«Українське Народознавство»
Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www. opishne-museum.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №1458 від 08.08.2003

Друк : «Майстерня книги»
Вул. Кривоноса, 2Б, Київ, 03037, Україна
Свідоцтво: серія КІ №82 від 06.09.2005

МайСтерня
КНИГИ

Формат 60x90/16
Гарнітура Petersburg
Умовн. друк. арк. 9,0
Тираж 500 прим.